

УВС АЙМАГ ЗАСАГ ДАРГЫН ТАМГЫН ГАЗАР  
УВС АЙМАГ БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ГАЗАР  
ЭКО-ҮЙЛЧИЛГЭЭ ТББ

УВС АЙМГИЙН ЕРӨНХИЙ АГНУУР  
ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН СУДАЛГАА

СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ТАЙЛАН



УВС АЙМАГ ЗАСАГ ДАРГЫН ТАМГЫН ГАЗАР  
УВС АЙМАГ БАЙГАЛЬ ОРЧНЫ ГАЗАР  
ЭКО-ҮЙЛЧИЛГЭЭ ТББ

УВС АЙМГИЙН ЕРӨНХИЙ АГНУУР  
ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТЫН СУДАЛГАА

Судалгааны ажлын тайлан

Гүйцэтгэгч: ..... Эко-үйлчилгээ ТББ  
захирал С. Батдорж

Захиалагч: ..... Увс аймгийн БОГ-ын дарга Б. Энхтуяа

Улаанбаатар  
2024

## АГУУЛГА

<b>ОРШИЛ</b> .....	<b>5</b>
<b>I БҮЛЭГ. ҮНДЭСЛЭЛ, ЗОРИЛГО, АЧ ХОЛБОГДОЛ</b> .....	<b>6-13</b>
1.1. Хууль, эрх зүйн үндэслэл, шинэлэг тал.....	6-8
1.2. Зорилго, ажлын үе шат.....	8-12
1.3. Судалгаанд оролцсон бүрэлдэхүүн, замнал, хэрэглэхүүн.....	12-13
<b>II БҮЛЭГ. УВС АЙМГИЙН БАЙГАЛЬ, ЦАГ УУР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ОНЦЛОГ</b> .....	<b>13-15</b>
2.1. Байршил, газрын гадарга .....	13-13
2.2. Хүн ам, хөдөө аж ахуй .....	13-13
2.3. Байгаль, цаг уурын нөхцөл .....	14-15
<b>III БҮЛЭГ. УВС АЙМГИЙН ХОВОР БОЛОН АГНУУРЫН АЧ ХОЛБОГДОЛТОЙ ХӨХТӨН АМЬТДЫН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ</b> .....	<b>16-18</b>
3.1. Судалгаанд хамрагдсан нутгийн газарзүйн онцлог.....	16-16
3.2. Ховор болон агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтны судлагдсан байдал....	16-18
<b>IV БҮЛЭГ. АГНУУРЫН ГОЛЛОХ ХӨХТӨН АМЬТАД, ТЭДГЭЭРИЙН ТАРХАЦ, БАЙРШИЛ, ТОО ТОЛГОЙ</b> .....	<b>19-53</b>
4.1. Аргаль хонины тархац, байршил, тоо толгой.....	19-25
4.2. Янгир ямааны тархац, байршил, тоо толгой.....	25-29
4.3. Халиун бугын тархац, байршил, тоо толгой.....	30-34
4.4. Бор гөрөөсний тархац, байршил, тоо толгой.....	35-39
4.5. Зэрлэг гахайн тархац, байршил, тоо толгой.....	39-43
4.6. Монгол тарвага тархац, байршил, тоо толгой.....	43-48
4.7. Судалгаагаар тэмдэглэгдсэн бусад хөхтөн амьтад.....	50-53
<b>V БҮЛЭГ. АН АМЬТДАД НӨЛӨӨЛЖ БУЙ ХҮЧИН ЗҮЙЛ</b> .....	<b>54-60</b>
5.1. Байгаль цаг уурын хүчин зүйлийн нөлөөлөл.....	54-55
5.2. Хүний үйл ажиллагааны нөлөөлөл.....	56-56
5.3. Агнуурын бүс нутгийг сонгосон байдал.....	56-58
5.4. Агнуурын бүс нутгийн санал, хилийн цэс.....	58-60

<b>VI БҮЛЭГ. АГНУУРЫН АМЬТДЫГ ХАМГААЛАХ, ЗОХИСТОЙ АШИГЛАХ МЕНЕЖМЕНТИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ.....</b>	<b>61-65</b>
<b>ДҮГНЭЛТ.....</b>	<b>65-67</b>
<b>САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ.....</b>	<b>67-68</b>
<b>АШИГЛАСАН БҮТЭЭЛ.....</b>	<b>68-69</b>
<b>ХАВСРАЛТ.....</b>	<b>70-77</b>

## ОРШИЛ

Увс аймаг нь мөнх цаст өндөр уулсын бүслүүрээс ойт хээр говь цөлийн бүст шилжих мөнх цас, тайга, ойт хээр, тал хээр, говь цөл, нуур цөөрөм зэрэг байгалийн олон бүс бүслүүрийг хамарсан, ховор, ховордсон ургамал, амьтан, байгалийн баялаг арвин, үзэсгэлэн төгс, онгон дагшин газар нутагтай билээ. Сүүлийн жилүүдэд аймгийн хэмжээнд тодорхой газруудад агнуурын зарим хөхтөн амьтад (аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, зэрлэг гахай) байршил нутагтаа тоо толгой өсөж, тогтворжих хандлагатай байгаа нь сайшаалтай боловч нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд нүүрлэж буй байгаль цаг уур, хүний шууд болон дам хүчин зүйлийн улмаас бүс нутгийн хөхтөн амьтны хэвийн тогтвортой байршил алдагдах, тоо толгой нь цөөрөх, тархац нутгийн зарим хэсэгт ховордон байхгүй болох зэргээр хөхтөн амьтдын элдэв хэлбэрт нөлөөлөх үйл ажиллагаа өдрөөс өдөрт эрчимжиж байна.

Иймээс тус аймгийн агнуурын ач холбогдолтой амьтдын өнөөгийн тоо толгой, тархац байршил, нүүдэл шилжилтийн талаар судлаж, шинэ мэдээгээр баяжуулан цаашдын хамгааллын менежментэд ашиглах, ан агнуурын хуулинд заасны дагуу зарим хөхтөн амьтдын бодит нөөцөд тулгуурласан ашиглалтыг бий болгох зайлшгүй шаардлага бий болсон нь тус аймгийн агнуур зохион байгуулалтыг хийх гол үндэслэл болж байна.

Хээрийн судалгааны анхдагч хэрэглэхүүн, лабораторийн боловсруулалтыг ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лабораторийн мэдээллийн санд хадгалагдаж буй тус бүс нутгийн байгаль, ан амьтны мэдээ хэрэглэхүүний бааз суурьд тулгуурлан хийсэн болно. Аймгийн агнуур зохион байгуулалтын бэлтгэл ажил, хайгуул судалгаа, боловсруулалтын шатанд оролцож, зөвлөж, мэдээллээр хангаж тусалсан аймгийн ЗДТГ, БОГ, сумдын Засаг дарга, ИТХ, мэргэжилтнүүд, байгаль орчны улсын байцаагчид, байгаль хамгаалагчид, малчдад талархлаа илэрхийлж байна.

## I БҮЛЭГ. ҮНДЭСЛЭЛ, ЗОРИЛГО, АЧ ХОЛБОГДОЛ

### 1.1. Хууль, эрх зүйн үндэслэл, шинэлэг тал

Монгол улсын Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн «Байгалийн нөөцийг тогтоож, эдийн засгийн үнэлгээ хийсний үндсэн дээр тэдгээрийг зохистой ашиглах, нөхөн сэргээх механизмыг бүрдүүлнэ» гэсэн заалт болон Төрөөс экологийн талаар баримтлах бодлогын «Ан, амьтны тоо байршил, агнуурын нөөцийг нь судалж экологи-эдийн засгийн үнэлгээний үндсэн дээр аж ахуйн ач холбогдол, ашиглалтын хэлбэр, зохион байгуулалтыг нь бүсчлэн тогтоож, хэвийн өсөлт үржилтийг нь алдагдуулалгүй зохистой ашиглана» гэсэн заалтыг хэрэгжүүлэхэд агнуур зохион байгуулалтын үндэслэлийг боловсруулах ажил гол үүрэг гүйцэтгэнэ.

“Амьтны тухай” хуулийн 5.3.Амьтныг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх, зохистой ашиглах талаар байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага /цаашид "төрийн захиргааны төв байгууллага" гэх/ дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ: 5.4.Амьтныг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх, зохистой ашиглах талаар аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ: 5.4.1.амьтныг хамгаалах талаар төрөөс баримтлах бодлогын хэрэгжилтийг харьяалах нутаг дэвсгэртээ зохион байгуулах; 5.4.2.амьтны нөөцийг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээний зардлыг тухайн жилийн төсвийн төсөлд тусгах; 5.4.3.амьтны нөөцийг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх зорилгоор тодорхой агнуурын бүс нутгийг орон нутгийн хамгаалалтад авах; 5.5.1.амьтныг хамгаалахтай холбогдсон хууль тогтоомж, түүний хэрэгжилттэй холбогдуулан гаргасан Засгийн газар, төрийн захиргааны төв байгууллагын шийдвэрийн биелэлтийг харьяалах нутаг дэвсгэртээ зохион байгуулах; 5.6.2.сум, дүүргийн Засаг даргын амьтан хамгаалах талаар авч хэрэгжүүлэх ажлын тайланг хэлэлцэх; 5.7.1.харьяалах нутаг дэвсгэртээ байршдаг амьтныг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх арга хэмжээг байгаль орчны хөтөлбөртөө тусган, малчин өрхийн анхдагч холбоотой хамтран хэрэгжүүлэх; 5.8.1.батлагдсан ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөнд тусгагдсан агнуурын нөөцөд тулгуурлан жил бүр ашиглах агнуурын амьтны төрөл, тоо хэмжээний талаар санал боловсруулж, төрийн захиргааны төв байгууллагад жил бүрийн 10 дугаар сарын 15-ны өдрийн дотор хүргүүлэх; 5.8.3.энэ хуулийн 5.3.2-т заасан ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэх ажлыг зохион байгуулах; 21.3.1.хариуцаж байгаа агнуурын бүс нутгийнхаа агнуурын нөөцийг хуулийн хүрээнд гэрээнд заасны дагуу тогтвортой ашиглах, эзэмших; 5.3.2-т агнуурын нөөц бүхий аймаг болон ангийн аж ахуйн ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөг батлах, хэрэгжилтэд хяналт тавих; 23.2.Агнуур зохион

байгуулалтыг төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон мэргэжлийн байгууллага гүйцэтгэнэ. 23.4.1. агнуур зохион байгуулалтын ажлын зардлыг Байгалийн нөөц ашигласны төлбөрийн тухай хуулийн 18.1-д заасны дагуу улсын төсөв, агнуурын нөөц ашигласны төлбөрөөс; мөн 26.2. Аймаг, нийслэлийн иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал энэ хуулийн 26.1-д заасан дээд хязгаарт багтаан өөрийн нутаг дэвсгэрт агнах, барих агнуурын амьтны тоо хэмжээний дээд хязгаарыг сум, дүүрэг тус бүрээр тогтооно. 29<sup>1</sup>.1. Энэ хуулийн 20.2-т заасан ховор амьд амьтны цуглуулга хийх тусгай зөвшөөрөл, 25.1-д заасан тусгай болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнуурын амьтан агнах, барих тусгай зөвшөөрлийг Зөвшөөрлийн тухай хуулийн 5.6 дугаар зүйлд заасны дагуу дуудлага худалдааны журмаар олгоно. 11 дүгээр зүйл. Агнуурын амьтан агнах, барихтай холбогдсон зарим үйл ажиллагааг хориглох. 11.1.12. Эрх бүхий мэргэжлийн байгууллагаар агнуур зохион байгуулалтын ажлыг хуульд заасан хугацаанд нь хийлгээгүй аймаг, сум, нийслэл, дүүргийн нутагт агнуурын амьтан агнах, барих. 14.1. Иргэн, хуулийн этгээд нэн ховроос бусад амьтныг хамгаалах, өсгөн үржүүлэх, ашиглах зорилгоор тодорхой нөхцөл, болзол бүхий гэрээний үндсэн дээр эзэмшүүлж болно. 14.2. Амьтан эзэмшүүлэх журмыг Засгийн газар тогтоож, аймаг, сумын иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал шийдвэрлэнэ. “Агнуур зохион байгуулалтыг төрийн захиргааны төв байгууллагаас эрх олгосон мэргэжлийн байгууллага гүйцэтгэнэ” зэрэг хууль эрхзүйн заалтуудыг үндэслэл болгон Увс аймгийн БОГ-ын захиалга, санхүүжилтээр байгаль орчны мэргэжлийн байгууллага Эко үйлчилгээ ТББ ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгааны ажлыг гүйцэтгэх УВАБОАЖГ/20240203002 тоот гэрээг байгуулан, тус аймгийн нутаг дэвсгэрийг бүрэн хамруулан анхдагч мэдээ хэрэглэхүүн бүрдүүлэх хээрийн судалгааг гүйцэтгэв.

“Агнуур зохион байгуулалтын мэргэжлийн байгууллагын ажиллах журам”-д тодорхойлсны дагуу ерөнхий агнуур зохион байгуулалтыг аймгийн нутаг дэвсгэрт хийх ба ан амьтны тархац нутаг, биологийн болон агнуурын нөөц, сүргийн бүтэц, нөхөн үржлийн чадавхыг судалсны үндсэн дээр агнуурын бүс нутгийн хилийн зааг, хэмжээг тогтооход үндсэн ажлаа чиглүүлэв.

Энэ тайланд санал болгосон хилийн цэсийн дагуу агнуурын бүс нутгийг “Амьтны тухай” хуулийн дагуу аймгийн болон сумын Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурал хэлэлцэн, батлан хэрэгжүүлэх юм.

**Судалгааны шинэлэг тал:** Увс аймгийн ховор болоод агнуурын ач холбогдолтой амьтад тархан байршдаг нутаг дэвсгэрийг бүрэн хамруулан 2009, 2014, 2019 онд хийгдсэн уулын болон 2012 онд ойн туруутны судалгааны ерөнхий аргачлал, зүйн дагуу гүйцэтгэсэн нь өмнөх мэдээлэлтэй харьцуулах, шинжлэх ухааны үндэслэлтэй үр дүн

гаргах боломжийг олгож байна. Түүнчлэн сүүлийн жилүүдэд үндэсний болон олон улсын хэмжээнд амьтны экологийн судалгаанд түгээмэл ашиглагдаж буй шинэлэг арга зүйг ашиглан боловсруулалт хийсэн болно. Бүс нутгийн хөхтөн амьтны төдийгүй нийгэм эдийн засагтай холбогдох анхан шатны мэдээллийн санг бүрдүүлэн бий болгосон нь цаашид тэдгээрийг улам бүр баяжуулан хамгааллын менежментийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд ашиглах нь тэдгээрийн үр дүнг нэмэгдүүлэх талтай.

### *1.2.Зорилго, ажлын үе шат*

Увс аймгийн нутагт ховор болон агнуурын хөхтөн амьтдын тархац байршил, нөөцийн судалгаа явуулж, агнуурын амьтдын бодит нөөц дээр тулгуурласан ашиглалтыг бий болгох, хамгааллын менежментийг төлөвлөхөд шаардлагатай мэдээллийн санг бий болгоход уг судалгааны ажлын зорилго оршино. Энэ зорилгын хүрээнд:

1. Увс аймгийн хэмжээнд ховор болоод агнуурын хөхтөн амьтдын тархац, байршил, тоо толгойн талаарх өмнөх судалгааны материалыг цуглуулж бүрдүүлэх
2. Увс аймгийн нутагт тархан байршдаг үндэсний болон олон улсын хууль эрх зүйн актаар хамгаалагдсан ховор амьтан болох аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахай болон агнуурын ач холбогдолтой амьтдын байршил нутагт хээрийн судалгааг гүйцэтгэх
3. Хээрийн судалгааны анхдагч эх хэрэглэхүүнд тулгуурлан мэдээллийн сан үүсгэх, агнуурын бүс нутгийн хилийн цэсийг тогтоон өгөх
4. Тус аймгийн агнуурын хөхтөн амьтдын тархац байршил, тоо толгойд нөлөөлж байгаа хүчин зүйлүүдийг тогтоон, хамгаалал, зохистой ашиглалтанд санал, зөвлөмж өгөх зэрэг зорилтуудыг тавьсан.

Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгааг гүйцэтгэхдээ хээрийн судалгааны бэлтгэл ажил, хээрийн хайгуул судалгаа, анхдагч мэдээ хэрэглэхүүнийг боловсруулах гэсэн үе шаттайгаар явуулав.

*Бэлтгэл ажлын хүрээнд:* Агнуур зохион байгуулалт хийх газрын байгаль цаг уурын онцлогтой холбогдолтой мэдээлэл цуглуулан, аймгийн хэмжээнд хийж гүйцэтгэсэн өмнөх судалгааны ажлын тайлан, эх мэдээ хэрэглэхүүнтэй танилцсан. Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаанд хэрэглэх арга зүйг боловсруулан, түүний дагуу цэгэн ажиглалт болон зурвас замлал хийх газруудыг Arc GIS 10.2 программ, түүний Hawth's tools өргөтгөлийг ашиглан судалгааны талбайн хэсэглэл хийж, сонгосон болно. Хээрийн судалгааны үед мөрдөх заавар, аргачлал, маягт болон судалгаанд ашиглагдах 1:200000

масштаб бүхий газрын зургийг хэвлэн сумдын ЗДТГ, холбогдох албаны хүмүүсийг оролцуулан, агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтдын байршил нутгийг тодруулав. Сумдаас ирсэн ан амьтдын тархац, байршлын зургийг ArcGIS 10.2, түүний өргөтгөл ArcCatalog зэрэг программуудыг ашиглан газарзүйн мэдээллийн системд оруулсан болно. Хэвлэсэн заавар, аргачлал, маягт, бусад баримт бичгүүдийг судалгаанд оролцох хүмүүст танилцуулав.

*Хээрийн судалгааны ажлын хүрээнд:* Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгааг ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлөөр хэлэлцэн баталсан “Монгол орны уулын туруутан амьтдын нөөцийг тогтоох арга зүй”, “Монгол орны ойн туруутан амьтдын нөөцийг тогтоох арга зүй”-д дурдагдсан зурвас замлалын болон цэгэн ажиглалтын судалгаа хийх аргачлалын дагуу гүйцэтгэлээ.

Судалгааны арга зүйг тухайн амьтныхаа зан төрх, экологи, биологийн онцлогтой уялдуулан сонгон авсан бөгөөд сорилын талбайд ажиглалт, судалгаа хийх цэг, замлал нь тухайн амьтны амьдрах орчныг бүрэн хамарсан байхад анхаарч байв.

Хээрийн хайгуул судалгааны явцад бүртгэгдсэн ан амьтдын зүйлийн бүрдэл, тэдгээрийн биологийн болон агнуурын нөөц, нөхөн үржлийн байдал, нас хүйсийн бүтэц, тархац байршил нутаг зэрэг мэдээллийг урьдчилан бэлтгэсэн хүснэгтэд тэмдэглэн авч байв.

Хэдийгээр судалгааны арга зүйн хүснэгтүүд тухайн арга зүйн онцлогоос хамааран ялгаатай боловч доор дурдсан мэдээллийг цуглуулсан байхад анхаарав. Үүнд:

- Ажиглагчаас амьтан хүртэлх зай ( $w$ ), өнцөг ( $\theta$ ), ажиглалт хийсэн хугацаа ( $t$ )
- Зурвас замлалын арга хэрэглэж байгаа үед эхлэл ба төгсгөлийн цэг
- Аль болох тухайн зүйл амьтны сүргийн бүтцийг нас хүйсээр ялган тэмдэглэсэн байх
- Тухайн амьтны амьдрах орчинд тохиолдсон нийгэм эдийн засаг, орон нутгийн айл өрхийн байршилтай холбогдох мэдээллийг хүснэгтэд аль болох үнэн зөв бөглөх

Агнуурын бүс нутагт байрлах уурхай, дэд бүтэц, айл өрх, мал зэрэг агнуурын санд нөлөөлж байгаа хүчин зүйлийн нөлөөллийн хүчийг тодорхойлох мэдээлэл цуглуулснаас гадна орон нутгийн мэргэжилтэн, байгаль хамгаалагч, байгаль орчны хяналтын улсын байцаагч болон иргэдээс ан амьтны байршил, нөөцөд нөлөөлөх хүчин зүйл, шилжилт хөдөлгөөн, ашиглалтын талаар аман судалгаа авч байв.

*Агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтдын тархац нутгийг тодорхойлсон байдал.* Биологийн хүрээлэнгийн болон бусад байгууллага, эрдэмтдийн баг төсөл хөтөлбөрийн

шугамаар тухайн бүс нутагт 1990 он, 2002-2012 онд хийж гүйцэтгэсэн ажлын тайлан мэдээллийг хээрийн судалгааны үеэр ажлын зурагт буулгасан тархцын зураглалтай харьцуулан бүс нутгийн агнуурын ач холбогдолтой амьтдын тархцыг ArcGIS 10.2 программ дээр 1:200000 масштабтай суурь зураг ашиглан компьютерт оруулсан. Хээрийн хайгуул судалгаагаар цуглуулсан мэдээ материалыг орон нутгийн иргэдийн тодорхойлсон ховор болоод агнуурын холбогдолтой зүйл амьтдын тархац, байршлын зурагтай харьцуулан үзэж, холбогдох засварыг хийв.

Манай орны хэмжээнд өмнө нь амьтны газар зүйн тархалтыг тодруулах, зураглах ажилд ашиглаж байгаагүй, зэрлэг амьтны ирээдүйн тархцын өөрчлөлтийг тоймлон зураглах, уур амьсгалын мэдээнд үндэслэн загварчлах зорилготой Максент (*MaxEnt- Maximum entropy modeling of species geographic distribution*) програмыг (Steven et al 2004; Steven et al 2006; Jane et al 2011) ашиглав.

Максент програм аливаа зүйлүүдийн хамгааллын төлөвлөлт, экологи, эволюци, өвчний тархалт, харь зүйлийн менежмент болон хүрээлэн буй орчны бусад салбарт мэдэгдэж буй талбайд тухайн амьтны байгаа эсэх бодит мэдээлэлд тулгуурлан тэдгээрийн газар зүйн тархалт, экологийн нишийг уур амьсгалын мэдээ болон бусад хүрээлэн буй орчны мэдээнд үндэслэн тоймлон тооцдог.

Хур тунадас (*Prec*), максимум температур (*Tmax*) болон минимум температур (*Tmin*) зэрэг мэдээлэлд үндэслэн боловсруулагдсан 19 хувьсагч бүхий үзүүлэлттэй 800-1000 метрийн нарийвчлалтай уур амьсгалын мэдээ (1956-2000) буюу БИО-19 (*Bio 19*) мэдээг IPCC албан ёсны сангаас авч ашигласан. Мэдээллийг боловсруулахад газрын зургийн *DIVA GIS*, *Arc-GIS 9.3*, *Arc-GIS 10.1* болон статистик боловсруулалтын *Minitab® 16.1.1*, *Statistica 7.0* програмуудыг ашиглав. Дээр дурдсан уур амьсгалын мэдээнээс гадна Монгол орны *Экологийн мужлал, Экосистем, Хөрс, Ургамалжилт, Ургамлын мужлал, Ландшафтын ангилал, Ландшафт, Газар гадаргын налуу, Зүг чиглэл болон Байгалийн бүс бүслүүрийн* мэдээг суурь давхарга буюу шүүлтүүр болгон ашиглалаа. Ингэхдээ дээр суурь зургуудын 1:1000000 маштабтай суурь полигон зургуудыг *Raster* форматад хөрвүүлж, *Mask Extraction* өөрчлөлтийг хийж өнөөгийн БИО19 болон ирээдүйн (2020) уур амьсгалын өөрчлөлтийн зургуудтай ижил хэмжээ, форматтай болгож ашиглав. Мөн өндрийн (д.т.д) 800-1000 метрийн нарийвчлал бүхий зургийг суурь болгов.

*Боловсруулалт хийсэн байдал.* Судалгааны талбайг газрын зургийн ArcGIS 10.2, болон өмнөх судлаачдын хийсэн судалгааны хэрэглэхүүнтэй харьцуулан тогтоож, эх хэрэглэхүүнийг компьютерийн Excel, Arcview 10.2 программ ашиглан боловсруулав.

Хээрийн судалгааны үеэр хийсэн бүх ажиглалтын цэгүүдийг ArcGIS (ESRI, Inc.) ашиглан газрын зурагт буулгаж ажигласан нийт талбайг ArcGIS V. 10.2, Kernel Home range өргөтгөл болон уламжлалт арга зүйн дагуу амьтан харагдах магадлал хамгийн их байх (цэгэн ажиглалтын хувьд ажиглагчаас амьтан хүртэлх зайг ашиглан  $S=2R^2 \cdot \pi$  томьёогоор) зурвасын өргөнийг замлалын нийт уртаар үржүүлэн судалгаанд хамрагдсан талбайн хэмжээг гаргав.

**Уулын туруутны нөөцийг тогтоох арга зүй.** Судалгааны талбайг газрын зургийн Arcview 9.2, болон өмнөх судлаачдын хийсэн судалгааны хэрэглэхүүнтэй харьцуулан тогтоож, эх хэрэглэхүүнийг компьютерийн Excel, ArcGIS 10.2 программ ашиглан боловсруулав. Цэгэн болон зурвас замлалын аргыг мэдээлэл цуглуулж, амьтан харсан болон ажиглагчийн байршил, чиглэл, амьтан хүртэлх зайг GPS, компас ашиглан тогтоож тэмдэглэж байв.

Хээрийн судалгааны үеэр хийсэн бүх ажиглалтын цэгүүдийг ArcGIS (ESRI, Inc.) ашиглан газрын зурагт буулгаж ажигласан нийт талбайг ArcGIS V. 10.2-оор анализ хийж хэмжээг тооцон гаргав. Аргаль хонины байршил, ажиглагчийн байрлалыг GPS-ээр баталгаажуулан, ажиглагчаас амьтан хүртэлх зайг нүдэн баримжаагаар үнэлж, Distance sampling анализ хийхэд ашиглав. DISTANCE 6.0, release 2 (Thomas et al. 2009) программаар нягтшилыг гаргав.

**Ойн туруутны нөөцийн үнэлгээнд ашигласан арга зүй.** Зурвас замлалын судалгаа. Автомашинаар (мориор, явган) газрын байдалд тохируулан тодорхой зурвасын амьтныг тоолж бүртгэнэ. Монгол Оросын судлаачид уул, тал, ойн амьтныг судлахад энэ аргыг өргөн хэрэглэдэг. Газрын байр зүйн (масштаб: 200-500 мянга, 1 сая буюу аль болохоор их масштабтай бол сайн) зураг дээр явж судалсан зурвасын хэмжээ буюу хамарсан нутгийн урт өргөн нь тодорхой байх шаардлагатай.

**Цэгэн ажиглалтын судалгаа.** Энэ аргыг Монгол, Оросын судлаачид өргөн ашиглаж байна. Гол зарчим нь товлосон тодорхой талбайд тодорхой хугацаанд сууж үзэгдсэн амьтныг бүртгэх арга юм. Энэ арга нь амьтны усанд ирэх, идэшлэх газартаа (ойн амьтан ил гарах) бэлчээрлэх зэрэг үйл хөдөлгөөн нь идэвхэжсэн үед голдуу хэрэглэдэг. Манай судлаачид халиун бугыг (ялангуяа зэлүүд нутагт) өглөө орой энгэр задгай газар гарч идэшлэх үед бүртгэх аргыг өргөн хэрэглэдэг. Дээр дурдсан аргыг хослуулан хэрэглэж тус аймгийн ойн туруутан амьтны тархац нутагт тооллого явуулан, ойн туруутан амьтадтай холбогдох анхдагч мэдээ хэрэглэхүүнийг цуглуулан, DISTANCE 6.0, release 2 (Thomas et al. 2009) программаар нягтшилыг гаргав.

**Аман судалгаа.** Нутгийн иргэд, албаны хүмүүс, БОУ байцаагч нараас бүс нутгийн ан амьтдын байршил, шилжилт хөдөлгөөн, тоо толгой, нөлөөлж буй хүчин зүйлтэй холбогдох эх мэдээ, хэрэглэхүүнийг аман судалгааны хэлбэрээр авсан болно.

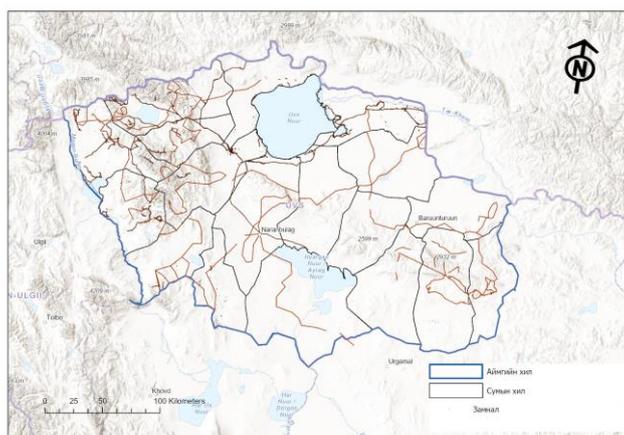
Энэхүү тайлангийн үндсэн хэрэглэхүүн нь хээрийн хайгуул судалгаагаар амьтан тоолсон бүртгэл, ажигласан баримт, орон нутгийн иргэд, байгаль хамгаалагчид, захиргааны хүмүүсээс авсан анкетын судалгаа, судалгаа хийсэн нутгийн 1:500000 масштабтай байр зүйн зураг байлаа.

### 1.3. Судалгаанд оролцсон бүрэлдэхүүн, замнал, хэрэглэхүүн

Увс аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын хээрийн судалгааг 2024 оны 7 сарын 16-ноос 8 сарын 15 хүртэл тус аймгийн ховор болон агнуурын ач холбогдолтой амьтдын тархац нутгийг нэлэнхийд нь хамруулан өмнөх бүлэгт дурдсан арга зүй, аргачлалын дагуу үндсэн хоёр багт хуваагдан нийт 811 хүн/хоногийн хугацаанд хийж гүйцэтгэв.

#### Хээрийн судалгаанд оролцогсод:

**Багийн бүрэлдэхүүн:** Сагил, Бөхмөрөн, Ховд, Өмнөговь, Тариалан, Түргэн, Давст, Өлгий сумдыг хамарсан баруун талын 5100 км, Тэс, Малчин, Завхан, Цагаанхайрхан, Хяргас, Зүүнговь, Баруунтуруун, Өндөрхангай, Зүүнхангай, Наранбулаг зэрэг сумдыг хамарсан 4900 км замналыг С. Батдорж, Б. Улам-Өрнөх, Б. Аз-Эрдэнэ (ШУА-ийн, Хөхтний экологийн лаборатори, ЭША), БО газрын дарга Б. Энхтуяа, БО газрын ахлах мэргэжилтэн М. Төгөлдөр, БОУ байцаагч, Байгаль хамгаалагч, Идэвхтэн Байгаль хамгаалагч, Орон нутгийн иргэд болон малчид нийт хээрийн судалгаанд 40 хүн оролцсон болно.



Зураг 1. Хээрийн хайгуул судалгааны замналын бүдүүвч

Увс аймгийн ховор болон агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтдын тархац нутгийг бүхэлд нь хамруулан мориор, явганаар, машин, мотоцикл ашиглан тэдгээрийн

тархац байршил, тоо толгойн, сүргийн бүтэц, нөхөн үржлийн чадавхыг тодорхойлох мэдээ, хэрэглэхүүнийг цуглуулсан болно.

## II БҮЛЭГ. УВС АЙМГИЙН БАЙГАЛЬ, ЦАГ УУР, НИЙГЭМ ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨНЦЛОГ

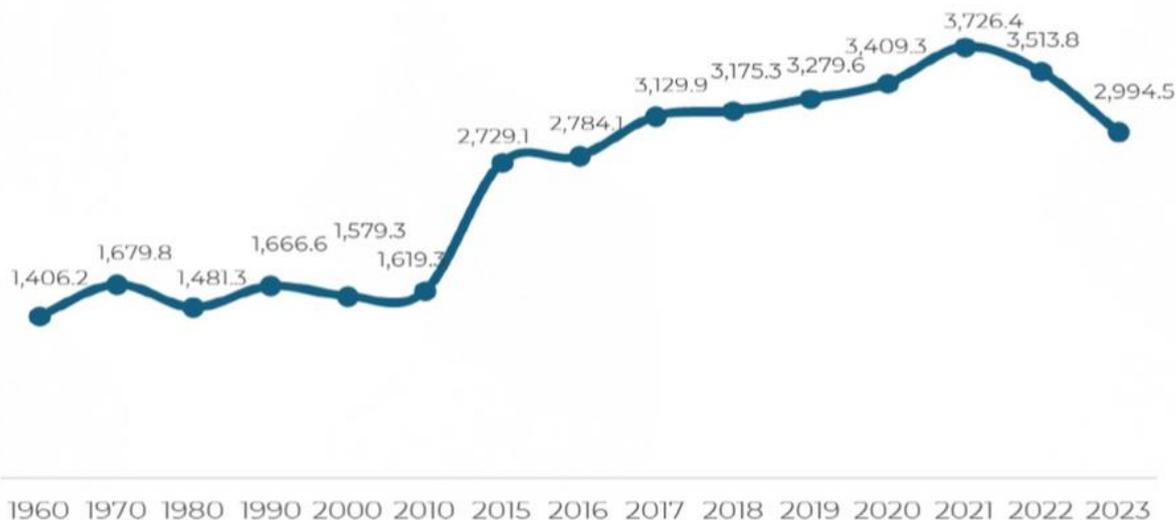
### 2.1. Аймгийн байршил, газрын гадарга

Увс аймаг нь Монголын баруун хэсэгт Ханхөхий, Хархираа, Түргэний өндөр уулс, Увс нуурын хотгорын говь нутгийг эзлэн өргөрөгийн дагуу сунаж тогтсон, манай улсын нутгийн 4.45% буюу 69.6 мян.км<sup>2</sup> талбайг эзлэн оршино. Үүнээс газар тариалангийн талбай 45 332 га, ой мод 110 212 га, бусад талбай 6 802 995 га-г тус тус эзлэнэ. Нийт нутаг дэвсгэрийн 68.5%-нь малын бэлчээр, 1.5 %-ийг ой хөвч эзлэх бөгөөд шинэс, улиас, бургас, нарсан ой голлон ургадаг. Нутаг дэвсгэрийн 8.2 %-ийг уулын ойт хээр, 14.5 %-ийг өндөр уулын, 37.7 %-ийг хээрийн, 39.6 %-ийг говь цөлийн бүс эзэлдэг. Хамгийн нам цэг нь д.т.д 758.9 метрт буй Увс нуурын түвшин, хамгийн өндөр цэг нь д.т.д 4250 метрт өргөгдсөн Цагаан Дэглий оргил юм.

Хойд талаараа ОХУ-тай 640км, зүүн талаараа Завхан аймагтай 340 км, өмнө талаараа Ховд аймагтай 200 км, баруун талаараа Баян-өлгий аймагтай 200 км газраар хиллэнэ. Аймгийн хилийн нийт урт нь 1267 км юм. Нийслэл Улаанбаатараас 1400 орчим км алслагдсан.

### 2.2. ХАА-н байдал

**ХАА-н байдал.** 2023 оны эцэст 2994.5 мянган толгой мал үүний дотор 25.9 мянган тэмээ, 158.6 мянган адуу, 224.8 мянган үхэр, 1428.2 мянган хонь, 1157.0 мянган ямаатай болж өнгөрсөн оноос тэмээ 1.4 мянга, адуу 7.8 мянга, үхэр 30.9 мянга, хонь 283.0 мянга, ямаа 196.3 мянган толгойгоор буурч, нийт малын тоо 14.8 хувиар буюу 519.3 мянган толгойгоор буурсан байна.



Зураг 2. Малын тооны өсөлт

### 2.3. Байгаль, цаг уурын нөхцөл

Байгалийн мужлалаар Увс, Хяргас нуурын хотгорын цөлжүү хээр, хуурай хээрийн дэд муж, Ханхөхийн нурууны дундаж өндөр бэлэрхэг уул бүхий хээр, хуурай хээр, ар хажуугийн ойн дэд муж, Монгол Алтайн зүүн хэсгийн /Хархираа, Түргэн/ цулдам уул, хотгор ян сарьдаг, уулын нуга, уулын хээрийн дэд мужид тус тус багтана.

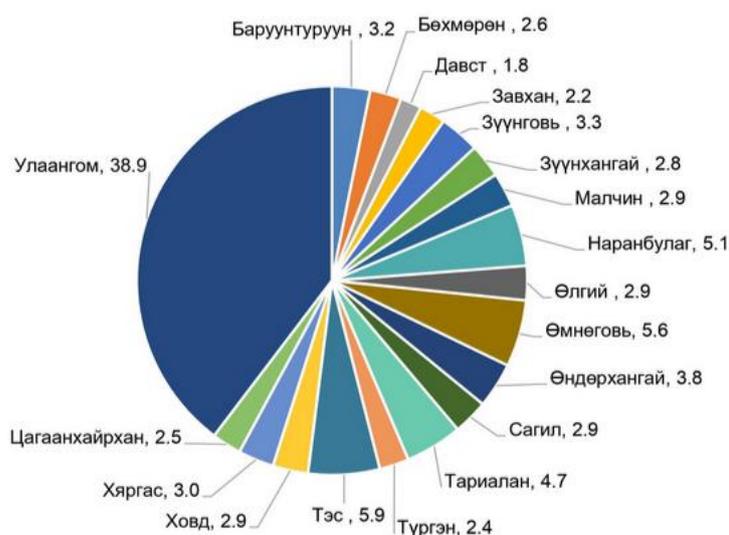
Увс аймаг нь Их нууруудын хотгор, Алтайн нурууны салбар уулсын бүсэд орших тул эх газрын эрс тэс уур амьсгалтай, Завхан, Наранбулаг, Өлгий, Өмнөговь, Ховд, Бөхмөрөн зэрэг өмнө ба баруун урд сумдын нутаг өвлийн улиралд заримдаа цасгүй бараг дулаахан байхад бусад нутагт 25-46см хүртэл цас унаж, 30-40 хэм хүртэл хүйтэн байх жишээтэй. Увс аймгийн ургамлын аймагт 52 овгийн 180 орчим төрлийн 430 гаруй зүйлийн дээд гуурст ургамал бүртгэгдээд байгаагаас гадна доод ургамлын талаар судалгааны тодорхой ажил хийгдээгүй байна. Үүнээс 67 зүйл эмийн ургамал, 24 зүйл хүнсний ургамал, 2 зүйл гоёл чимэглэлийн ургамал ургадаг (Х. Буян-орших, 1990).

**Хөхтөн амьтад.** Монгол орны амьтны аймгийн газар зүйн мужлалаар (Банников, 1954) баруун хойд тойрогт хамаарагдана. Өнөөгийн байдлаар 6 баг, 19 овог, 51 төрлийн 80 зүйлийн хөхтөн амьтад, 240 гаруй зүйлийн шувуу, 5 зүйлийн загас бүртгэгдсэн байдаг. Үүнээс ховор 7 зүйл, Монгол улсын Улаан Номонд орсон 8 зүйл, ховордсон амьтан, ургамлыг худалдаалах тухай олон улсын Конвенц (CITES)-ийн 1, 2 дугаар хавсралтад орсон 5 зүйл хөхтөн, 4 зүйл шувуу байгаа нь тус нутагт амьтны аймгийг хамгаалах ажил нь ихээхэн чухал ач холбогдолтой болохыг давхар илтгэнэ.

Олон улсын байгаль хамгаалах холбооны болон Монгол Улсын Улаан номонд орсон нэн ховор, ховор хөхтөн амьтад болох цоохор ирвэс, аргаль хонь, янгир ямаа, баданга хүдэр, халиун буга зэрэг хөхтөн амьтдын тоо толгой сүүлийн жилүүдэд

харьцангуй тогтвортой өсч байна. Аймгийн нутагт тархсан 69 зүйл хөхтөн амьдардгаас 33 зүйл нь агнуурын ач холбогдолтой юм, Тус аймгийн ойт нутагт ойн солонго, хэрэм, буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахай, нохой зээх зэрэг олон зүйлийн амьтад амьдардаг. Хяргас нуурын БЦГ-т шар үнэг, саарал чоно, хярс, үнэг, боролзон туулай, мануул мий байхаас гадна сүүлийн жилүүдэд Завхан, Хяргас сумын нутагт цагаан зээр нутагшиж эхлээд байна.

**Хүн ам байдал;** 2024,06,18 байдалаар Аймгийн хүн ам, өрхийн мэдээллийн санд 85547 хүн, дөрвөд ястан 35822, баяд ястан 29076, халх ястан 12609, хотон ястан 6249, бусад ястан 1791 бүртэгтсэн байна. Энэ оны эхний 8 сарын байдлаар аймгийн Хөдөлмөр, халамжийн үйлчилгээний газарт бүртгүүлсэн ажил идэвхтэй хайж байгаа ажилгүй хүний тоо 213 болж, өнгөрсөн оны мөн үеэс 1128 хүнээр буурсан байна. Хүйсийн хувьд ажил идэвхтэй хайж байгаа нийт ажилгүйчүүдийн 44.1 хувь нь буюу 94 эмэгтэй байна. 2024 онд шинээр 1058 ажилгүй иргэн бүртгүүлж, бүртгэлтэй байсан ажилгүйчүүдээс 571 иргэн ажилд зуучлагдан орж, 1010 иргэн ажил идэвхтэй хайхгүй байгаа шалтгаанаар бүртгэлээс хасагджээ.



Зураг 3. Хүн амын тоо сумдаар эзлэх хувь

## III БҮЛЭГ. УВС АЙМГИЙН ХОВОР БОЛОН АГНУУРЫН АЧ ХОЛБОГДОЛТОЙ ХӨХТӨН АМЬТДЫН СУДАЛГААНЫ ТОЙМ

### 3.1. Судалгаанд хамрагдсан нутгийн газарзүйн онцлог

Аймгийн нутаг нь Увс, Хяргас нуур түүний эргэн тойрны говийн бүс, Хархираа, Түргэн, Ханхөхийн өндөр уулс бүхий говь, цөлөөс өндөр уулын мөнх цас, мөсөн гол хүртэлх төв Азийн гадагш урсгалгүй ай савын босоо бүслүүрийн бүхий л хэв шинжийг тусгасан ландшафт газарзүйн өвөрмөц тогтоцтой. Увс аймгийн нутгийн 1278464.4 га газар буюу 18.3% нь улсын тусгай хамгаалалтад 374178 га газар аймаг, сумын тусгай хамгаалалтад орсон байдаг. Увс нуурын ай савын Дархан цаазат газар (УНАСДЦГ) нь Монгол орны төдийгүй Төв Азийн говь, цөлийн хойд хил болж оршин тогтож буй байгаль-экологийн өвөрмөц ландшафтын бүрдэл нутгийг ай савынх нь түвшинд, өөрөөр хэлбэл экосистемийн түвшинд хамгаалалтад авснаараа нэлээд онцлог нутаг болно. УИХ-ын 83-р тогтоолоор 1993 онд Увс нуур, Түргэн уул, Цагаан шувуут, Алтан элс гэсэн 735845 га хамруулан Увс нуурын ай савын ДЦГ болгосон. Энэхүү хамгаалалтын 3 өөр дэглэм 1,390,190 га нутаг дэвсгэрийг хамарсан Монгол орны ТХГН-ийн сүлжээнд томоохон байр суурийг эзлэх нутаг юм.

Увс нуурын ай савын ДЦГ-ууд нь 1997 онд НҮБ-ын “Хүн ба шим мандал” хөтөлбөрийн Олон улсын шим мандлын нөөц газрын сүлжээнд, 1998 онд Олон улсын ач холбогдол бүхий ус намгархаг газар, ялангуяа, нүүдлийн шувууд олноор амьдардаг орчны тухай олон улсын конвенц (RAMSAR convention)-д, 2003 онд Дэлхийн байгалийн өвийн сүлжээнд тус тус бүртгэгдсэн. Мөн тус хамгаалалттай нутгууд нь олон улсын Гео-биосферийн судалгааны бүсэд багтдаг, эргэн тойрон уулсаар хүрээлэгдсэн Төв Азийн эталон нутаг болно. Дээрх онцлог байдлууд нь Увс нуурын ай савын ДЦГ нь байгаль хамгааллын төдийгүй шинжлэх ухааны ихээхэн ач холбогдолтой экосистемийн үнэ цэнэ ихтэй нутаг болохыг илтгэнэ.

### 3.2. Ховор болон агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтны судлагдсан байдал

*Уулын туруутан.* ОАС-ын агнуур зохион байгуулалтын экспидецээс 1991 онд хийсэн судалгаагаар тус аймгийн аргаль хонины байршил, шилжилт хөдөлгөөний зүй тогтлыг тодорхойлон гаргажээ. Үүний дараагийн томоохон судалгаа нь 2001 онд үндэсний хэмжээнд зохион байгуулагдсан аргаль хонины тархац нутаг, тоо толгойг үнэлэх судалгаагаар Увс аймагт ажилласан баг тус нутгийн аргаль хонины гол байршил нутгууд болох Сагил, Бөхмөрөн, Түргэн, Өлгий, Ховд, Өмнөговь сумдын нутгийг хамруулан гүйцэтгэжээ.

Увс аймгийн байгаль орчны газрын захиалга, санхүүжилтээр 2004 онд “Увс аймгийн баруун 6 сумын агнуур зохион байгуулалт” ажлын хүрээнд тус аймгийн аргаль хонь, янгир ямаа, халиун бугын тархац байршил нутаг, тоо толгойн мэдээллийг цуглуулан эмхэтгэсэн бөгөөд энэхүү ажил нь “ерөнхий агнуур зохион байгуулалт”-ын төвшинд хийгдсэн байдаг.

Байгаль Орчин, аялал жуулчлалын яамны захиалга, Дэлхийн Банк, Голландын засгийн газраас хэрэгжүүлж буй “NEMO-II” төсөл, Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар, НҮБ-ийн Хөгжлийн хөтөлбөрийн “Алтай-Соёны бүс нутгийн биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах” төсөл зэрэг байгууллагуудын санхүүжилтээр ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн эрдэмтэд 2009 онд Увс аймгийн аргаль хонь, янгир ямааны популяцийн үнэлгээний судалгааг гүйцэтгэжээ.

Дээр дурдсанчлан үндэсний хэмжээний томоохон судалгаанаас гадна бүс нутгийн хэмжээнд байгаль хамгаалах чиглэлээр ажилладаг олон улсын төсөл хөтөлбөр, төрийн бус байгууллагын дэмжлэгтэйгээр 2004 оноос хойш тус аймгийн баруун хэсэгт биологийн олон янз байдлын талаарх судалгаа тогтвортой, мониторинг хэлбэрээр хийгдсээр байна. Тухайлбал 2004, 2005, 2007 онуудад ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн эрдэмтэн, судлаачид оролцон аргаль хонины популяцийн үнэлгээг нарийчлан гаргах ажилд удаа дараалан оролцож байсан бол 2008 онд аргаль хонины агнуур зохион байгуулалтын ажлыг хийж гүйцэтгэж байсан ба хяналтын тооллого болох хээрийн хайгуул судалгааг 2009 оны 7-р сарын 20-оос нийт 12 хоногийн хугацаанд тус тус хийж гүйцэтгэжээ.

Хил орчмын аргаль хонины судалгааны ажлыг ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лаборатори, Дэлхийн байгаль хамгаалах сан, Агнуур судлалын “Аргаль” төв, ОХУ-ын эрдэм шинжилгээний ажилтан, судлаачид, МУБИС, Ховдын Багшийн их сургуулийн багш, оюутнууд, Баян-Өлгий, Увс аймгийн Байгаль орчин, аялал жуулчлалын алба, ТХГН-ийн байгаль хамгаалагч, сум орон нутгийн байгаль хамгаалагч, байгаль орчны байцаагч нар, хилийн цэргийн бие бүрэлдэхүүн, байгаль хамгаалах нөхөрлөлийн гишүүд, малчид оролцон 2003-2009 оны хооронд хийж гүйцэтгэсэн байна.

*Ойн туруутан.* Монголын хөхтөн амьтан судлалаар нэрд гарсан А.Банников 1942-1947 онуудад хэд хэдэн экспедиц зохиож ойн туруутны тархац, биологи, экологийн шинэ мэдээ цуглуулж дээрх судлаачдын хэсэг тасархай байсан мэдээ мэдээлэлийг өөрийн цуглуулсан материал, тухайн үеийн хөхтөн судлалын баримтаар баяжуулан дүгнэж ойн туруутны тархац, ангиллын шинж, экологийн талаар анхны эмхэтгэл бүтээл нийтлүүлсэн байдаг. Монголд Намнандорж, Дамдин, Шагдарсүрэн, Даваа нарын судалгаанд ойн туруутны тархац, агнуурын холбогдолтой болон хамгаалахтай холбоотой нэлээд мэдээ

байдаг. 1964 оноос хойш Монгол орны ойн туруутан амьтдын судалгааг голчлон С.Дуламцэрэн, А.Болд нар хийж байсан. Үүнээс хойш Хангай, Хэнтийн уулархаг нутгийн хэмжээнд ойн туруутны талаар хийгдсэн эрдэм шинжилгээний ажил хомс боловч орон нутгийн засаг захиргаа, улсын ТХГН-ийн хамгаалалтын захиргаа, төсөл хөтөлбөрийн шугамаар тус бүс нутгийн тодорхой хэсгүүдэд ШУА-ийн биологийн хүрээлэн, бусад төрийн бус байгууллагын эрдэмтэн судлаачид судалгаа, шинжилгээний ажил гүйцэтгэж байжээ.

Ойн туруутан амьтдын тархац, нөөцийг үнэлсэн томоохон судалгааны нэг нь БОАЖЯ-ны захиалга санхүүжилтээр Биологийн Хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лаборатори, бусад байгаль орчны чиглэлийн төрийн болон төрийн бус байгууллагын ажилтнууд оролцон 2004 онд улсын хэмжээнд бүх тархац нутгийг хамруулан гүйцэтгэсэн халиун бугын тархац, нөөцийн үнэлгээний ажил юм.

Монгол Улсын Байгаль Орчны Яам, Нэгдсэн Үндэстний байгууллагын хөгжлийн хөтөлбөрийн санхүүжилтээр Монголын Алтай Соёны эко бүс нутгийн биологийн төрөл зүйлийг ард иргэдийн оролцоотойгоор хамгаалах төслийн захиалгаар баданга хүдрийн тархац, байршил, тоо нягтшил, нөөцийг нутгийн иргэдийн оролцоотойгоор тогтоох, цаашид энэ зүйл “нэн ховор” амьтныг хэрхэн хамгаалах судлах хээрийн хайгуул судалгааны ажлыг “Монголын хүдэр хамгаалах сан” ТББ-ийн ажилтнууд 2006 онд Увс аймгийн Хан Хөхийн нуруу, Түргэн, Цагаан шувуутын районд тус тус гүйцэтгэж, эрдэм шинжилгээний тайлан боловсруулан гаргасан байна.

Үүнээс хойш ойн туруутны нийт тархац нутгийг хамруулан хийсэн дорвитой судалгааны ажил хомс бөгөөд БОАЖЯ, ГТХАН, Дэлхийн банк, Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн санхүүжилтээр 2010 онд Биологийн Хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лаборатори, бусад эрдэм шинжилгээний байгууллагын ажилтнууд оролцон ойн туруутан амьтдын тархац, нөөцийн үнэлгээний томоохон ажлыг гүйцэтгэсэн билээ.

ШУА-ийн Биологийн хүрээлэнгийн эрдмийн зөвлөлөөр хэлэлцэн баталсан арга зүйн дагуу 2009-2012 онд Увс аймгийн улсын тусгай хамгаалалттай газар нутаг, сум орон нутгийн байгаль хамгаалагчид бүс нутгийн биологийн олон янз байдал, зонхилох хөхтөн амьтдын тархац, байршил, нас хүйс, үржил төлжил, амьдрах орчинтой холбоотой мэдээллийн бааз сан үүсгэсэн бөгөөд энэхүү мониторинг судалгааны мэдээлэлд тулгуурлан бүс нутгийн хөхтөн амьтдын талаарх тоо баримтыг нэгтгэсэн тайлангууд удаа дараа гарч байв.

## IV БҮЛЭГ. АГНУУРЫН АЧ ХОЛБОГДОЛТОЙ ХӨХТӨН АМЬТАД, ТЭДГЭЭРИЙН ТАРХАЦ, БАЙРШИЛ, ТОО ТОЛГОЙ

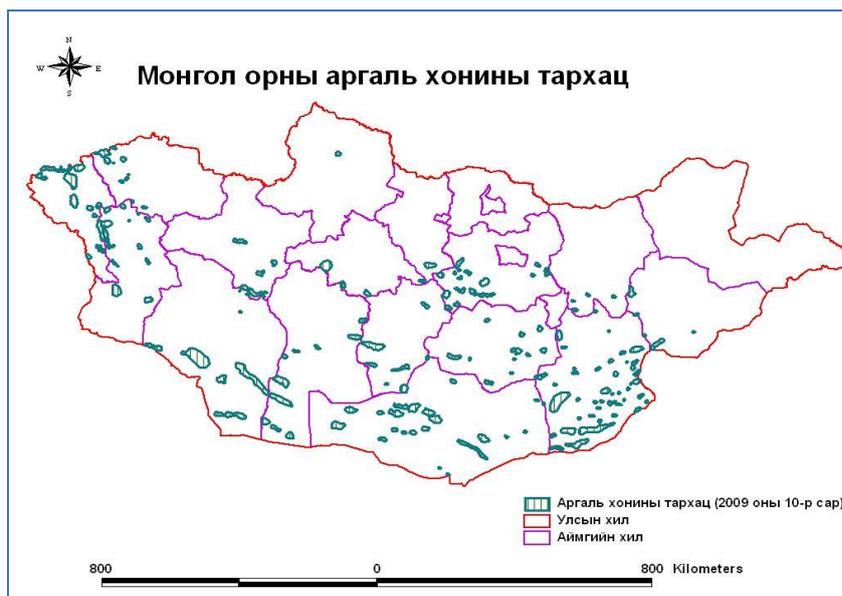
### 4.1. Аргаль хонины тархац, байршил, тоо толгой.

**Хамгааллын статус:** Олон улсын үнэлгээ (IUCN, 2010)-ээр эмзэг зүйл (vulnerable species), бүс нутгийн үнэлгээгээр (IUCN, 2006) устаж болзошгүй (endangered species) зүйлийн ангилалд тус тус хамрагдсан. Аргаль хонь нь Зэрлэг амьтан, ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенц (CITES), Нүүдэллэдэг зүйлүүдийг хамгаалах тухай конвенц (CMS)-ийн II хавсралт (UNEP-WCMC, 2006)-д тус тус бүртгэгджээ. Үндэсний хэмжээнд 1953 оноос агнахыг хуулиар хориглосон бөгөөд Монгол улсын ховор амьтны жагсаалтад Засгийн газрын 2012 оны 7-р тогтоолоор бүртгэсэн. Монгол улсын улаан номын 3 удаагийн хэвлэл (Шагдарсүрэн нар, 1987; Шийрэвдамба нар, 1997, Шийрэвдамба нар, 2013 )-д ховор зүйл хэмээн тодорхойлсон. Аргаль хонь нь трофейн агнуурын чухал амьтан бөгөөд тусгай зориулалтаар угалзыг 7-р сарын 01-нэс 10-р сарын 01 хүртэл агнах ба ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агналтыг хоригложээ.

**Дэлхий дахинд:** Аргаль хонины 9 зүйлхэнээс 7 зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай (CITES) конвенцийн II хавсралтад, харин *O.a. bodgsonii*, *O.a.nigrimontana* хоёр хамгийн их аюулд өртсөн учраас 1-р хавсралтад оруулсан байна. IUCN-ийн Улаан номонд алтайн аргаль хонийг маш эмзэг, говийн аргаль хонийг ховордсон (IUCN 2004) гэсэн ангилалд оруулсан байна.

**Тархац ба популяцийн чиг хандлага.** Монгол оронд Монгол-Алтай, Говь- Алтайн нуруу, тэдгээрийн салбар уулс, Хангайн гол нуруу, баруун өмнөд бэл, захын нам уулс, Хан-Хөхий, Хөвсгөлийн Хорьдол сарьдаг, Өмнөговь, Дорноговийн уулсаар голлон тархахаас гадна Дундговь аймгийн ихэнх нутагт, Төв аймгийн Баян-Өнжүүл, Их Хайрхан, Аргалант, Нагалхаан, Хэнтийн Хэрлэн баян улаан, Дархан, Баянмөнх, Галшар, Баянхутаг, Мөрөн, Сүхбаатарын Түмэнцогт ууланд аргаль хонь байдаг талаар гадаадын болон манай орны эрдэмтэн судлаачид тэмдэглэсэн байдаг.

Аргалийн популяцийн нийт тоо толгой 1970 онд 40.000 бодгаль (Дуламцэрэн, 1970), 1994 онд хийсэн судалгаагаар 20.000 бодгаль (Рийдинг нар, 1997), 2001 оны тооллогоор 13.000-15.000 бодгаль (Амгаланбаатар нар, 2002б) харин 2009 оны үнэлгээгээр 19.700 бодгаль байна гэж үнэлэгджээ (Биологийн хүрээлэн тайлан 2009).



Зураг 4. Монгол орны аргаль хонины тархац

**Бүс нутгийн тархац.** Ой ан судлалын агнуур зохион байгуулалтын экспедицийн 1991 онд хийсэн судалгаагаар аргаль хонь нь Увс аймгийн Наранбулаг сумын Тогтохын шил, Ховд сумын Ууширэгийн мөрөг, Бөхмөрөн сумын Хэц, Түргэн сумын Атар, Тариалан сумын Харгайтын уул зэрэг газарт ховор, харин Өлгий сумын Чаргат ууланд харьцангуй хэвийн байршилтай бөгөөд нийт 7 сумын 880 кв.км талбайд болохыг тогтоожээ (Амгаланбаатар, 2002).

Аргаль хонины гол байршил бүхий 6 суманд 2001 онд хийсэн судалгааны дүнгээр Сагил, Бөхмөрөн, Түргэн сумдын нутагт харьцангуй тогтвортой байршдаг бол Өлгий, Ховд, Өмнөговь сумдын нутагт байнга байдаггүй, дамжин өнгөрдөг буюу улирлын байдлаар тохиолдох ба нийт 706 км<sup>2</sup> нутагт аргаль хонь тархсан болохыг нотолжээ (Мөнхцог нар 2001). Уг судалгаагаар Бөхмөрөн сумын Урд, Хойд хүрэм, Хоогийн ор зэрэг газар шинээр нутагшиж байгаа бол Наранбулаг сумын Тогтохын шил, Түргэн сумын Түргэний уулс, Тариалан сумын Хархираан эхэн, Өлгий сумын Бөхөн шар, Баруун улааны хойд хэсэг, Хадан хар, Өлгийн зүүн, баруун хяр зэрэг газарт ховордож тоо толгой нь цөөрөн, заримд нь, тухайлбал Тогтохын шилд үзэгдэхгүй болсныг нутгийн ард иргэдийн мэдээлэл, өөрсдийн судалгаанд үндэслэн тодорхойлсон байдаг.

Орон нутгийн иргэдийн мэдээлэл болон хээрийн судалгаагаар тогтоогдсон аргаль хонины тархац байршил бүхий нутаг нь:

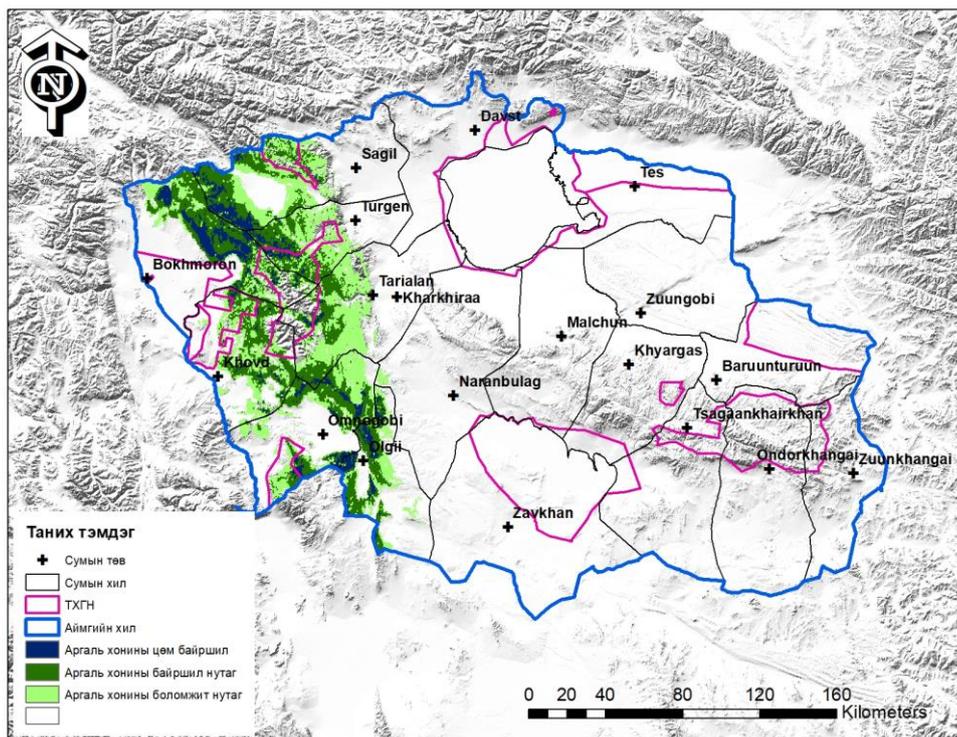
- Сагил сумын *Цагаан голын орчмын аргаль хонины гол байршил нь Бураат, Харгайт, Цагаан гол, Хэрээгийн дэвсэн, Цагдуулт орчим* бөгөөд Цагаан гол орчмын аргаль хонь нь улирлын байдал, хүний шууд ба дам нөлөөллөөс болж Хүйсийн мухар, Хавтгайн зааг, Хавчуу, Хөх мухар зэрэг газар луу шилжилт хөдөлгөөн хийдэг байна. Намрын

улиралд эндхийн аргаль хонь байршил нутгаасаа дайжин хилийн дагуух районуудаар голчлон байршиж, зарим тохиолдолд Тува, Оросын хил залгаа нутаг руу орох явдал ч гардаг байна. Түргэн сумын *Хэц, Бургастай, Живэртийн эхэн, Бүрэв, Хөх дэл, Мухар цахир, Адаг хөшөө, Битүү хад, Их орой, Бөөрөг, Түвшин, Хар салаа, Харзын ам, Хоо толгой* зэрэг газрууд юм. Эдгээр газруудаас Живэртийн эхэн орчимд байнга байршдаг бөгөөд бусад газруудад улирлын байдлаар байршдаг буюу дамжин өнгөрдөг байна. Намрын улиралд буюу 9-11-р сард аргаль хонь байнга байршдаг нутаг нь Хөх дэл, Баянжигд орчим юм. Бөхмөрөн сумын *Гүн сай орчимд Өмнөд Хүрэм, Хойт Хүрэм Улаан ам, Хөх сай, Гүн сай, Баянуушиг, Хэц Улаан булаг, Цагаан салаа, Ямаат ууланд* байршдаг. Улирлын байдлаар аргаль хонины байршил өөрчлөгддөг бөгөөд аргаль хонь нь Их, Бага хүрэм лүү нүүдэг болох нь тогтоогдлоо. Дээрх газруудаас Баян уушиг, Хэц Улаан булаг, Цагаан, Ямаат уул нь улирлын байдлаар байршдаг буюу дамжин өнгөрдөг нутаг юм.

Тариалан сумын *Тахилган, Хархираан гурван хороо, Ховд, Тариалан сумын Ёлын шил уул, Өмнөговь сумын Онцын улаан, Наранбулаг сумын Тогтохын шил, Өлгий сумын Модотын улаан, Баян-Өлзий, Бөхөн Шарын нуруу, Улаан Үзүүрийн хар уул, Бодон уул, Улаан үзүүр, Хөгийн уул* болон Өлгий, Завхан сумын заагт орших *Аргалантын хар уул* хамрагдана.

Увс аймгийн ихэнх нутагт гандуу, бэлчээрийн ургац муу байсантай тул аргаль хонь цас, задгай ус, өвс ногоо дагаж нутаг сэлгэн байршсантай холбоотойгоор 2001 оны судалгаагаар тогтоогдсон аргаль хонины тогтвортой байршил нутгийн хэмжээ 1991 оныхоос 19.8%-иар бага зэрэг буурсан болохыг судлаачид дүгнэсэн байна.

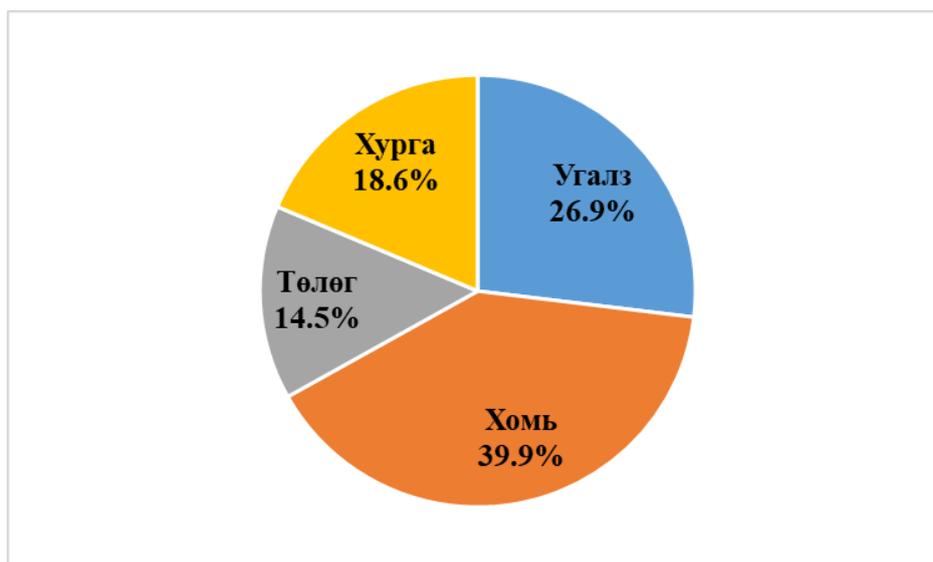
Харин 2009 онд хийсэн судалгаагаар тархац нутгийн хэмжээ 2001 оныхоос 31%-иар, 2004 оныхтой (Амгаланбаатар нар, 2004) харьцуулахад 25%-иар нэмэгдсэн байна. Тус аймгийн зарим нутагт аргаль хонь шинээр байршиж байгаатай холбогдуулан албаны хүмүүсээс авсан судалгаагаар 2009 оны байдлаар аргалийн байршил бүхий 10 тархац газар нь нийт 1271.69 км<sup>2</sup> талбайг эзэлж байсан бөгөөд үүнээс аргаль хонь 1022.14 км<sup>2</sup> талбайд тогтвортой байршиж, зарим газарт тухайлбал Байрам уул, Улаан хөтлийн даваа, Гурван хороо уул, Жидийн уул зэрэг нийт 249.55 км<sup>2</sup> нутагт гүйдлээр үзэгддэг, зарим газартаа бүр байхгүй болсоныг дурджээ. Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар тархац нутгийн хэмжээ 1822,4 км<sup>2</sup> болсон нь өмнөх судалгаагаар тогтоогдсон тархац нутгаас даруй 30,2 хувиар илүү байна.



Зураг 5. Увс аймгийн аргаль хонины тархац нутаг

Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар тархац нутгийн хэмжээ **2004** км<sup>2</sup> болсон байна. Үүнээс үзэхэд аргаль хонь тус аймгийн нутагт тархцын хүрээгээ тэлж тоо толгой, нөөц өсөх хандлагатай байна.

**Сүрээглэл, сүргийн бүтэц.** Аргаль хонины тархац бүхий Бөхмөрөн, Түргэн, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Ховд, Тариалан сумдын нутагт гүйцэтгэсэн судалгаагаар 496,2 км<sup>2</sup> сорилын талбайд 53 сүрэгт хамрагдах 661 бодгаль тэмдэглэснээс 517 бодгалийг нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцаа нь угалз 26.9%, хомь 39.9%, төлөг 14.5%, хурга 18,6 % байна.



Зураг 6. Аргаль хонины сүргийн бүтэц

Аргаль хонины сүргийн нөхөн үржихүйг хангагч биологийн хүчин зүйл болсон үржлийн угалз-хомын тооны харьцаа 1:1,4 буюу дунджаар 1 угалзанд 2 хомь ноогдож байгаа нь сүргийн бүтцийн харьцаа хэвийн байгааг илэрхийлнэ. Сүргийн насны бүтцийг залуужуулан, жил бүр сүргийг нөхөн төлжүүлэх гол эх сурвалж болсон хурганы тоог хомын тоотой харьцуулан үзвэл 2.1:1 буюу 100 эхэд ноогдох байдлаар 46.5 % байгаа нь популяцийн төллөлтийн үзүүлэлт сайн байгааг харуулна.

Популяцийн нөхөн үржлийн чадавхыг 100 эхэд ноогдох тухайн жилийн төл амьтны тооны харьцаагаар илэрхийлж ирсэн байдаг. Гэвч төл амьтан нь бие дааж өсөх хүртлээ буюу 1 нас хүртлээ 50-70 хувь нь энддэг гэсэн судалгаа байдаг. Сүргийн нөхөн төлжлийн үзүүлэлтийг тодорхойлогч хомь : төлөгний харьцаа 2.7 : 1 буюу нөхөн төлжлийн үзүүлэлт нь 100 эхэд ноогдох байдлаар мөн 36.3% байна. Энэ нь нөхөн үржлийн чадавх хэвийн үзүүлэлттэй байгааг харуулж байна.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** Увс аймгийн аргаль хонины тоо толгой, нөөцийн үнэлгээг олон судлаачид янз бүрийн цаг хугацаанд нэлэнхүйд нь болон хэсэгчлэн хийж, өөрсдийн дүгнэлтийг гаргаж байв. ОАСХүрээлэнгийн 1991 оны судалгаагаар Бөхмөрөн сумын 260 км<sup>2</sup> нутагт 0.1 мянга гаруй, Өлгий сумын 188 км<sup>2</sup> нутагт 0.3 мянга гаруй, Наранбулаг, Өмнөговь, Тариалан, Түргэн, Ховд сумдын 64-112 км<sup>2</sup> нутагт 0.05 мянга хүрэхгүй аргаль байршин амьдардаг бөгөөд аймгийн хэмжээнд нийтдээ 450-500 толгой аргаль байна гэж тооцжээ. Улсын хэмжээнд 2001 онд явуулсан судалгаагаар Увс аймгийн 706 км<sup>2</sup> нутагт 1000 га-д 5.3 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар нийт 380 толгой аргалийн нөөцтэй гэж үнэлжээ (Мөнхцог нар, 2001).

Увс аймгийн баруун хэсэгт 2004 онд хийсэн агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар 767 км<sup>2</sup> нутагт 681-691 толгой аргаль хонь тархан амьдарч байгааг тогтоожээ (Амгаланбаатар нар, 2004). Харин 2009 оны судалгаагаар Увс аймгийн 1315.9 км<sup>2</sup> нутагт 1000 га-д 0,7 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар нийт 1033 (95% CI=591-1591) толгой аргалийн нөөцтэй гэж үнэлжээ (Амгаланбаатар нар, 2009).

Увс аймгийн аргаль хонины өөр өөр цаг үед хийгдсэн нөөцийн үнэлгээг харвал 2001 онд бага зэрэг бууралттай байгаа нь тухайн үед байгаль цаг уурын зохисгүй үзэгдлийн улмаас дэлхэц байршил нутаг ихээхэн хумигдаж, тоо толгой нь буурсан байсантай холбоотой.

2004 онд хийгдсэн судалгаагаар аргаль хонины тоо толгой өсөж эхэлсэн нь Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн баруун бүс нутагт, нэн ялангуяа Увс аймагт аргаль хонийг хамгаалах талаар хийж хийж байгаа ажлын үр дүн байв. Аймгийн хэмжээнд 2009

онд хийгдсэн судалгаагаар тархац нутгийн хэмжээ 41,7 хувиар, популяцийн хэмжээ 33,6 хувиар тус тус өссөн дүн байна.

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгааны дүнг 2019 оныхтой харьцуулан үзвэл 11,0%-иар, нөөцийн хэмжээ нэмэгджээ.



Зураг 7. Увс аймгийн аргаль хонины тоо толгойн өөрчлөлт

Увс аймгийн нутагт тархсан аргаль хонины нийт нөөцийн үнэлгээг сум тус бүрээр тодорхойлон гаргаснаа 1-р хүснэгтэд цэгцлэн үзүүлэв.

Хүснэгт 1. Аргаль хонины нөөцийн үнэлгээ

Сумын нэр	Байршил нутаг (км <sup>2</sup> )	Цөм байршил (км <sup>2</sup> )/St/	Сорилын талбай (км <sup>2</sup> )/Ssd/	Ажиглагдсан бодгаль /Ns/	Нийт нөөц /Nt/
Бөхмөрөн	1135	593	114	223	1163
Ховд	465	157	5	3	107
Өлгий	639	324	67	6	26
Өмнөговь	633	286	69	23	96
Сагил	746	394	127	342	1062
Тариалан	363	70	14	14	72
Түргэн	495	180	100	50	89
<b>Нийт</b>	<b>4475</b>	<b>2004</b>	<b>496</b>	<b>661</b>	<b>2670</b>

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар аймгийн **2004 км<sup>2</sup> нутагт 2670±271 толгой аргаль хонь 1000 га-д 13,3 бодгаль** ногдох нягтшилтай байна.

Увс аймгийн аргаль хонины тархац нутаг болоод популяцийн үнэлгээ арга зүйн онцлогоос шалтгаалан харилцан адилгүй гарч байгаа хэдий ч нэгж талбай дахь нягтшил ихсэх хандлагатай байгаа нь бүс нутгийн хэмжээнд аргаль хонины тоо толгой өссөн нэмэгдэх бүрэн боломжтой. Энэ өсөлт нь сүүлийн 20-иод жил Монгол орны аргаль

хошины тархац нутаг тэлж байгаа ерөнхий зүй тогтолтой уялдаатай бөгөөд тархалтын захын цэгүүдэд онцгойлон хамгаалах шаардлагатай.

#### 4.2. Янгир ямааны тархац, байршил, тоо толгой

**Монгол улсад:** Олон улсын үнэлгээ (IUCN, 2010)-ээр анхааралд өртөхөөргүй бүс нутгийн үнэлгээгээр (IUCN, 2006) ховордож болзошгүй (near threatened) зүйлийн ангилалд тус тус хамрагдсан. Янгир ямааг агнахыг хуулиар хориглосон бөгөөд Монгол улсын ховор амьтны жагсаалтанд 2012 оны 7-р тогтоолоор бүртгэгджээ. Монгол улсын улаан номын 3 удаагийн хэвлэл (Шийрэвдамба нар, 2013)-д ховор зүйл хэмээн бүртгэжээ. Янгир ямаа нь трофейн агнуурын чухал амьтан бөгөөд тусгай зориулалтаар угалзыг 7-р сарын 01-ноос 10-р сарын 01 хүртэл агнах ба ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агналтыг хоригложээ.

**Дэлхий дахинд:** Оросын Холбооны Улс, Казахстан, Узбекистан (Shackleton, 1997), Афганистан, Пакистан, Хятад (Гансу, Шинжан), Тажикстан (Wilson, Reeder, 1993), Энэтхэг (Химикал Прапеш; Жамму-Кашмир), Киргизстан, Монголд тархсан.

**Тархац ба популяцийн чиг хандлага:** Монгол ба Говийн Алтайн нуруу тэдгээрийн салбар уулс, Зүүн гарын говь болон Алтайн өмнөх говийн уулсаар тархан байршсан. Хангайд баруун зүгт Идэрийн гол, Отгонтэнгэрийн өндөрлөгөөс зүүн зүгт Орхоны өндөрлөг, Хангайн хойд хэсгээр байхгүй харин эсрэгээр Хан хөхий нуруунд байдаг [Банников, 1954] ба Хорьдол сарьдаг, Улаан тайгын нуруу, Дундговь, Дорноговь аймгийн цөл, цөлөрхөг хээрийн бүсийн зарим уулсаар алаг цоог тархана.



Зураг 8. Монгол орны янгир ямааны тархац нутгийн өөрчлөлт

Монгол улсын улаан номонд Монгол орны янгир ямааны нийт популяци нь 80,000 орчим бодгаль (Шагдарсүрэн нар, 1987) гэж үнэлсэнээс хойш популяцийн тоо толгой нөөцийн төлөөх өрсөлдөөн, орчны хомсдол, хараа хяналтгүй агналт зэргээс үүдэн буурсаар байна гэж үзсэн байна (Mallon нар, 1997). Харин 2010 оны үнэлгээгээр 36000 бодгаль байна гэж үнэлэгджээ (Б.Лхагвасүрэн нар, Хэвлэгдээгүй тайлан, 2010).

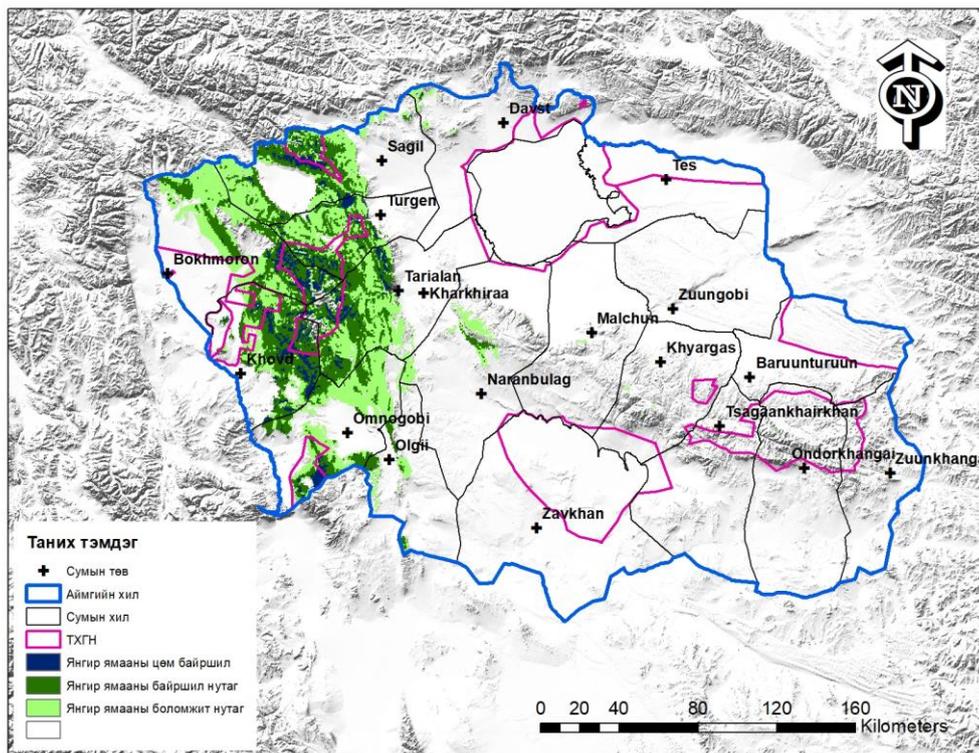
**Бүс нутгийн тархац.** Увс аймгийн төдийгүй, Монгол орны янгир ямааны тархац нөөцийн талаар хийсэн судалгаа хомсхон байдаг дагавар байдлаар тархац нутгийг бүхэлд нь хамруулалгүй тодорхой газруудад хийж байжээ. Энэ байдал нь янгир ямааны популяцийн өнөөгийн төлөв байдлыг үнэлэхэд бэрхшээл учруулж байгаа юм.

Увс аймгийн нутагт 2004 онд хийгдсэн судалгаагаар болон орон нутгийн байгаль хамгаалагч нараас авсан мэдээгээр янгир ямаа нь Түргэн сумын *Хавцал*, *Түргэний эх*, Сагил сумын *Урд сай*, *Хойт Сай*, *Ёлын амны Сангирцаг хад*, *Даагатын салаа*, *Баянзүрх*, Бөхмөрөн сумын *Ямаат ууланд* тархсан болохыг тогтоожээ.

Монгол орны уулын туруутны 2009 оны судалгаагаар Увс аймгийн нутагт янгир ямааны тархац, байршил бүхий 1312.14 км<sup>2</sup> нутаг байгааг тогтоосон бөгөөд Давст сумын нутаг *Дунд Тэрмис орчмын 89.70 км<sup>2</sup> нутагт*; Сагил сумын нутагт орших *Цагаан шувуут уулын 150.16 км<sup>2</sup> нутагт*; Түргэн сумын нутагт орших *Бураат орчмын нийт 50.89 км<sup>2</sup> нутагт*; Тариалан сумын *Хан-хөхийн нурууны нийт 68.33 км<sup>2</sup> нутагт*; Бөхмөрөн сумын нутагт орших *Түргэний уулсыг хамарсан нийт 219.91 км<sup>2</sup> нутагт*; Тариалан, Ховд сумын нутгийг дамнан орших *Хархираагийн уулсыг хамарсан 122.18 км<sup>2</sup> нутагт*; Ховд сумын нутагт орших *Улаан лонх уулын 61.83 км<sup>2</sup> нутагт*, *Хойд Отор уулын 98.56 км<sup>2</sup> нутагт*, *Өмнө отор уулын 120.20 км<sup>2</sup> нутагт*, *Харганат уулын 28.19 км<sup>2</sup> нутагт*, *Их буурал уулын 47.87 км<sup>2</sup> нутагт*; Өмнөговь сумын нутагт орших *Цагаан хүүшийн орой уул орчмын 254.32 км<sup>2</sup> нутагт* тус тус тархсан ажээ (Монгол орны уулын туруутны тайлан, 2009). Увс аймгийн янгир ямааны тархац нутагт Бөхмөрөн сумын *Бага ямаат*, *Баруун салаагийн адаг*, *Битүү ам*, *Бугын салаан эхэн*, *Нуурт ам*, *Мөст ам*, *Харгайт*, Сагил сумын *Борын орой*, *Даагадын салаа*, *Дором*, *Их цагаан гол*, *Лундаагийн орой*, *Мундаагийн хяр*, *Сангарцаг хад*, *Тамгын хяр*, *Хар дэл*, *Хар марцат*, *Хойд сайрын дунд хэсэг*, *Цагаан голын наран*, *Шар хамар*, *Эмэг уул*, *Хэрээгийн дэвсэн*, *Цагаан шувуут*, Тариалан сумын *Гурван хороо*, *Тахилган*, *Тэрмэс*, *Шүртийн улаан*, Түргэн сумын *Бага ямаат*, *Бугын салаа*, *Бумба*, *Бумбын ногоон нуур*, *Гурван хороо*, *Дором*, *Дунд дором*, *Хар салаа*, *Эхэн дором*, *Эхэн хөшөө*, *Зэстийн хавцал*, Өлгий сумын *Модотын улаан*, *Баян-өлзий*, *Улаан үзүүрийн хар уул*, *Цогтын цахир*, *Өгөөмөрийн хяр*, *Бодон*, *Улаан үзүүр*, *Хөгийн уул*, Өмнөговь сумын *Яргайт*, *Улиастын шил*, Давст сумын *Дунд Тэрмис*, *Хатуугийн уул*, Ховд сумын *Улаан*

лонх, Цагаан таг, Өмнө Отор, Хойд отор, Гурван хороо, Гоожуурын хар хад, Дэвсэн, Дээд хэрц, Зодовын эх, Нарийн зааг, Ацын улаан, Заагийн улаан, Харганатын хяр, Хоо харууц, Хороон бэлчир, Хөөсөөн хяр, Хүрэмт зэрэг газрууд хамрагдана.

Амьдрах орчны загварчлалаар Увс аймгийн хэмжээнд янгир ямаа тархан байрших экологийн нөхцөл бүхий нутгийн хэмжээ 4019,0 км<sup>2</sup> (цөм байршил 561,8 км<sup>2</sup>) буюу өмнөх судалгааны дүнгээс 67,3 хувиар илүү байгаа нь янгир ямааны тогтвортой байршил нутгийн хэмжээ нэмэгдсэн байна.

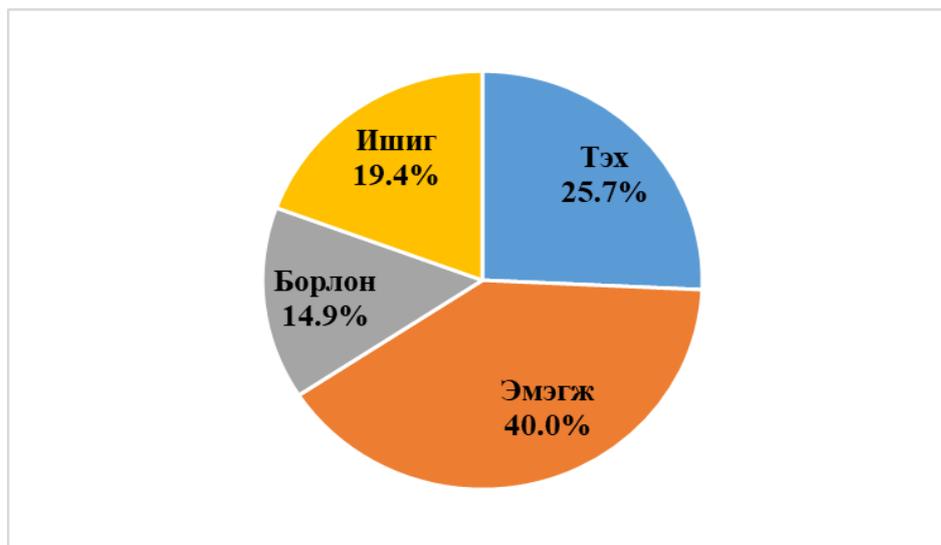


Зураг 9. Увс аймгийн янгир ямааны тархац нутаг

**Сүрэглэл, сүргийн бүтэц.** Бөхмөрөн, Түргэн, Өлгий, Өмнөговь, Сагил, Ховд сумдын нутагт гүйцэтгэсэн судалгаагаар 103.7 км<sup>2</sup> сорилын талбайд 31 сүрэгт хамрагдах 1007 бодгалийг нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцаа нь тэх 25,7%, эмэгж 40,0%, борлон 14,09%, ишиг 19,4% байна.

Үржлийн тэх-эмэгжийн тооны харьцаа 1.5:1 ноогдож байгаа нь сүргийн бүтцийн харьцаа хэвийн байгааг илэрхийлнэ.

Зураг 10. Янгир ямааны сүргийн бүтэц

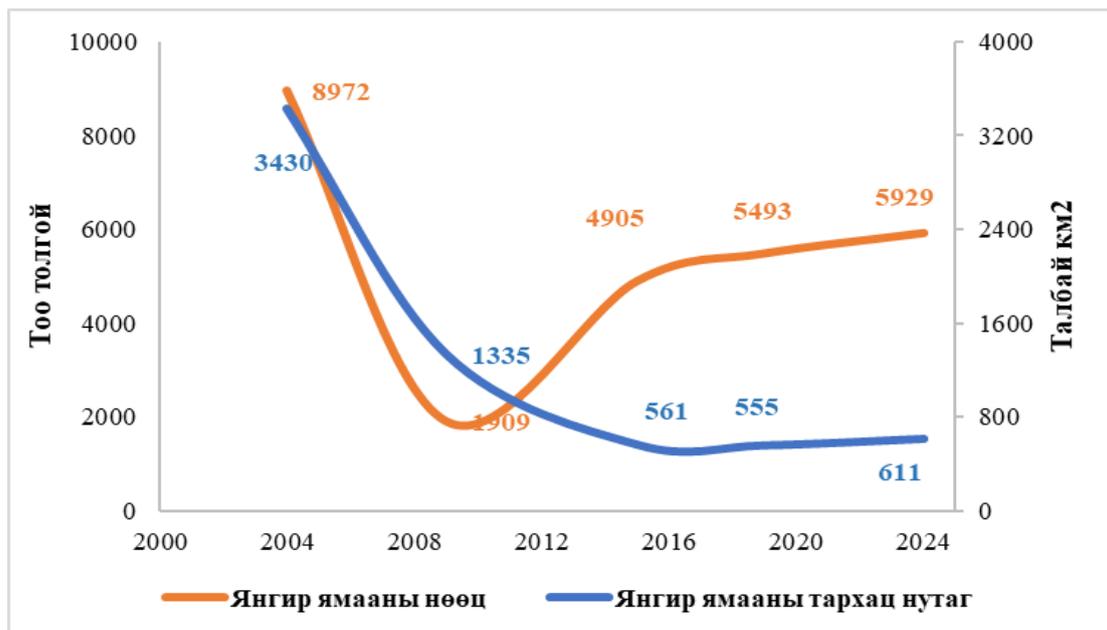


Сүргийн насны бүтцийг залуужуулан, жил бүр сүргийг нөхөн төлжүүлэх гол эх сурвалж болсон хурганы тоог эмэгжийн тоотой харьцуулан үзвэл 2.0:1 буюу 100 эхэд ноогдох байдлаар 48.3 % байгаа нь популяцийн төллөлтийн үзүүлэлт сайн байгааг харуулна.

Популяцийн нөхөн үржлийн чадавхыг 100 эхэд ноогдох тухайн жилийн төл амьтны тооны харьцаагаар илэрхийлж ирсэн байдаг. Гэвч төл амьтан нь бие дааж өсөх хүртлээ буюу 1 нас хүртлээ 50-70 хувь нь энддэг гэсэн судалгаа байдаг. Сүргийн нөхөн төлжлийн үзүүлэлтийг тодорхойлогч хомь : төлөгний харьцаа 2.6 : 1 буюу нөхөн төлжлийн үзүүлэлт нь 100 эхэд ноогдох байдлаар мөн 37.2 % байна. Энэ нь нөхөн үржлийн чадавх хэвийн үзүүлэлттэй байгааг харуулж байна.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** Увс аймгийн ЗДТГ, ДБХС-гийн дэмжлэгтэйгээр, 2004 онд хийсэн судалгааны хүрээнд янгир ямааны тоо толгой, нөөцийн үнэлгээг гаргаж байжээ. Энэ судалгаагаар 3430 км<sup>2</sup> нутагт 8972 толгой янгир ямааны нөөцтэй болохыг тооцоолон гаргажээ (Амгаланбаатар нар, 2004).

Харин 2009 онд гүйцэтгэсэн уулын туруутны нэгдсэн тайланд дурдагдсанаар тус аймгийн 1335 км нутагт 1000 га-д 14,30 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар 1909±95 янгир ямаа байршдаг болохыг тодорхойлон гаргажээ. 2015 онд Увс аймгийн хэмжээнд нийтдээ 4570-4770 янгир ямааны нөөцтэйг тогтоосон байна.



Зураг 11. Увс аймгийн янгир ямааны тоо толгойн өөрчлөлт

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгааны дүнг 2019 оныхтой харьцуулан үзвэл 7,3%-иар, нөөцийн хэмжээ нэмэгджээ. Янгир ямаа өмнөх оноос тархац нутгаа тэлэх, тоо толгой өсөн нэмэгдэх хандлагатай байна.

Увс аймгийн нутагт тархсан янгир ямааны нийт нөөцийн үнэлгээг сум тус бүрээр тодорхойлон гаргаснаа 2-р хүснэгтэд цэгцлэн үзүүлэв.

Хүснэгт 2. Янгир ямааны нөөцийн үнэлгээ (сумдаар)

Сумын нэр	Боломжит тархац (км²)	Цөм байршил (км²) /St/	Сорилын талбай (км²) /Ssd/	Ажиглагдсан бодгаль /Ns/	Нийт нөөц /Nt/
Бөхмөрөн	411.6	105.5	18.6	411	2332
Давст	159.5	82.5	37.4	83	182
Ховд	716.2	158.6	27.7	245	1406
Өлгий	38.5	0.8	0.2	28	145
Өмнөговь	235.5	64.8	7.6	43	366
Сагил	384.3	100.8	10.6	114	1087
Тариалан	433.9	112.3	19.9	42	236
Түргэн	301.3	68.3	18.8	120	436
<b>Нийт</b>	<b>2525.3</b>	<b>611.1</b>	<b>103.7</b>	<b>1007</b>	<b>5929</b>

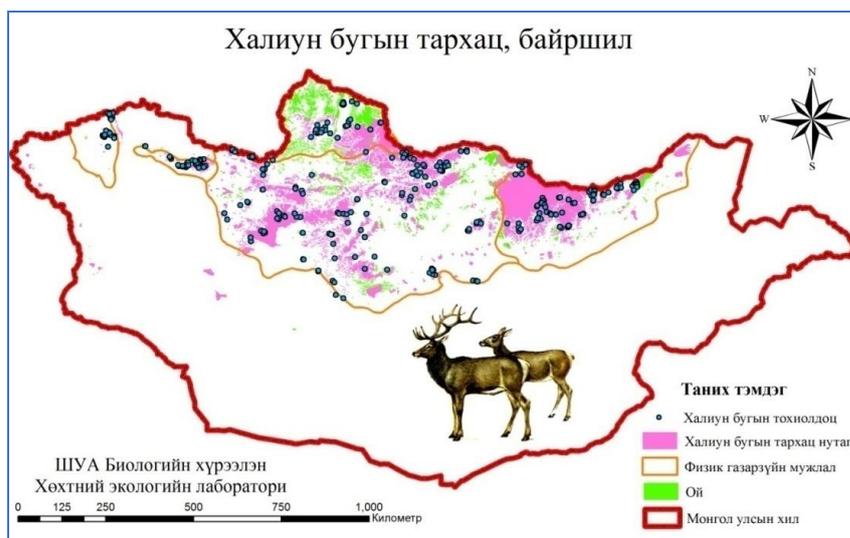
2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар Увс аймгийн янгир ямааны тархац, байршил бүхий 611.1 км² нутагт 5929±211 толгой янгир ямаа, нэгж талбайд 23.4 нягтшилтайгаар тархан нутаглаж байгааг тогтоов.

### 4.3. Халиун бугын тархац, байршил, тоо толгой

**Хамгааллын статус:** Бүс нутгийн үнэлгээгээр (IUCN, 2006) устаж байгаа (critically endangered species) зүйлийн ангилалд хамрагдсан. Халиун буга нь Монгол улсын ховор амьтны жагсаалтад 2012 оны 7-р тогтоолоор бүртгэгджээ. БОЯ-нас олгосон тусгай зөвшөөрлийн дагуу агнадаг.

**Дэлхий дахинд:** Дэлхийн байгаль хамгаалах холбооны (IUCN) Улаан дансанд *C.Elaphus*-ийг анхааралд өртөхөөргүй гэсэн (1994) гэж ангилалд оруулжээ. Үүнээс өөр энэ зүйлийн худалдаа болон амьдрах орчныг зохицуулах ямар нэг гэрээ хэлэлцээр байхгүй.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага.** Халиун буга нь Монгол орны нутагт элбэг тархсан. Модлог, бутлаг ургамлууд тэднийг махан идэшт амьтдаас биеэ хамгаалах халхавч болох төдийгүй өвлийн улиралд бас чухал хоол тэжээл болдог. Энэ зүйлийн ховордох гол шалтгаан нь хууль бус агналт, дэд бүтцийн хөгжил, нөөцийн олборлолтын үйл ажиллагаа зэргээс шалтгаалсан орчны хомсдол, амьдрах орчны хуваагдал, хүний нөлөө зэрэг юм.



Зураг 12. Монгол орны халиун бугын тархац

БОЯ, ШУА-ийн Биологийн Хүрээлэн хамтран улсын хэмжээнд зохион байгуулсан тооллогоор 1986 онд 115000 км<sup>2</sup> нутагт 130000 толгой байсан (Дуламцэрэн нар, 1989) бол 2004 онд хийсэн судалгаагаар 8000-10000 бодгаль болж 20 хүрэхгүй жилийн дотор 92 хувь буурсан байна. Ойн туруутны тооллого судалгаагаар (2010 он) 124612 км<sup>2</sup> нутагт 16482 толгой буга (95% CI=10186-23505) 1000 га-д 2.5 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар тархан байршиж байгааг тогтоожээ.

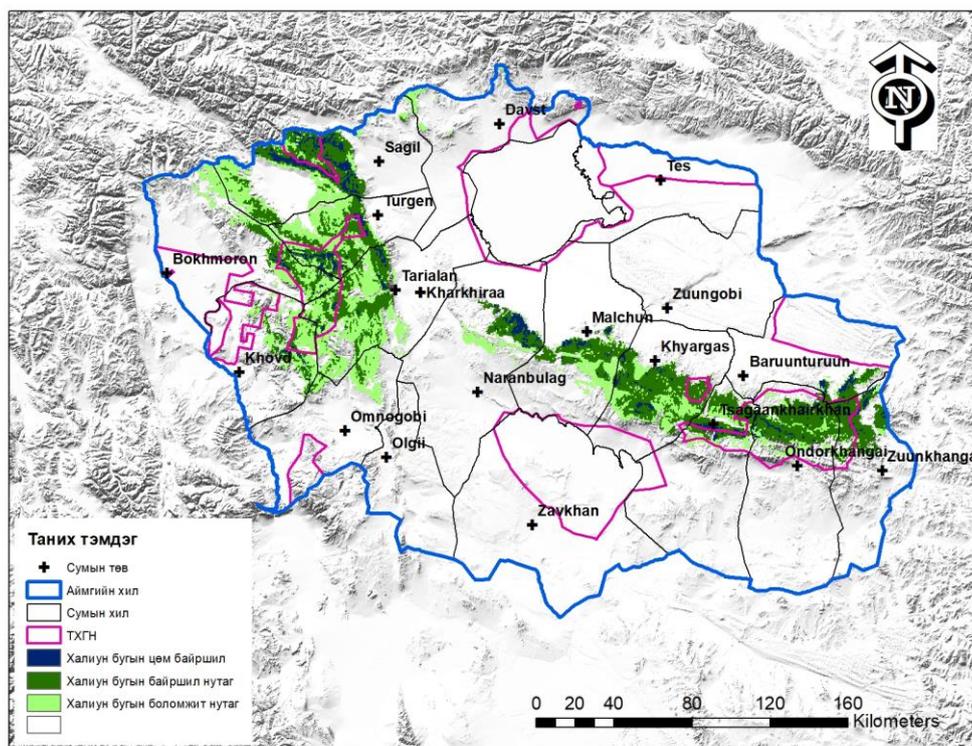
**Бүс нутгийн тархац.** Хан-Хөхийн нуруунд хүрээд, энэ нурууны ар хажуу дагаж баруун тийш Тогтохын шилийн Бор залаа хүрээд мөн нурууны ар бэлээр зүүн тийш эргэж...(Дуламцэрэн.С 1975) хэмээн Увс аймгийн халиун бугын байршил, тархцыг гаргасан байдаг. Биологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний экспедиц 1966 оны 9,10

сард Увс, Баян-Өлгий, Ховд аймгийн ан амьтдын тархалт байршил, элбэг ховорын талаар холбогдох материалыг цуглуулан эдгээр аймгийн ангийн тархацын зургийг зохиосон байна. Энэ судалгаагаар халиун бугын тархцыг Хан-Хөхий, Хархираа, Түргэний хар модон шугуй, Тэсийн голын ойд элбэг байдаг тухай өгүүлсэн нь бий.

Биологийн хүрээлэнгийн судлаачдын 2004 онд гүйцэтгэсэн судалгаагаар Өндөрхангай, Зүүнхангай сумын нутагт *Ярхт гол, Жингийн хавцал гол, Хорин бугатын даваа, Цагаан согоот гол, Онц толгой, Ширэнгэ, Бүшдэг, Билүүт, Хар ганга, Сонин хангай*, Цагаанхайрхан сумын нутагт *Хоодойн ар мөст, Урт зураа, Их бага авто, Баруун салниг, Сонгинот, Мөндөөхөөн ам, Арцат, Самартын бөгс*, Баруунтуруун сумын нутагт *Их Тост уул, Уянга, Нисэх, Хяргас, Малчин сумын нутагт Цагаанхайрхан уул, Борхайрхан уул, Баянхайрхан, Наранбулаг сумын нутагт Тогтохын шил, Өмнөговь сумын нутагт Үхэгтийн эх, Гургуул, Цагдуул, Ховд сумын нутагт Голын эх, Тариалан сумын нутагт Ямаат, Хэнгэрэгтийн хүүш, Хайдаа, Тахилтын урд хяр, Адгийн хороо, Түргэн сумын нутагт Гурван матгар, Сугын шил, Өнгийн хотгор, Сагил сумын нутагт Баянзүрх уул, Хотол, Баянгол, Улирын суудал, Их Хүсэрлэг, Ёлын ам, Хөх сай* зэрэг газруудад тархан байршиж буйг тогтоожээ.

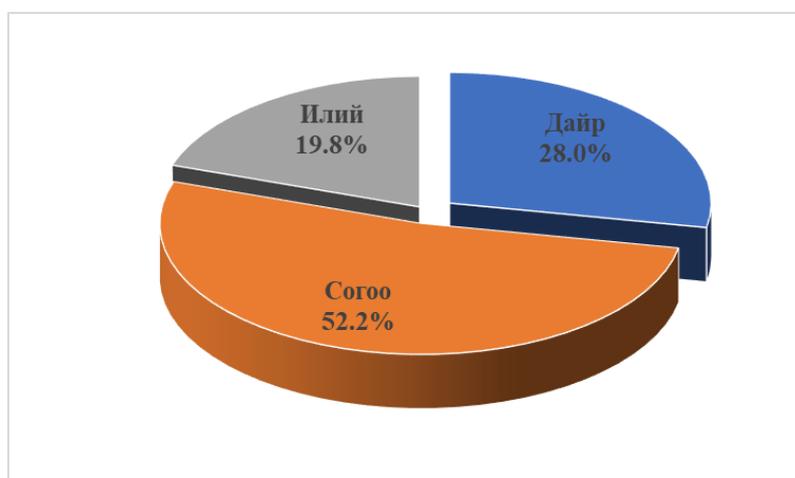
Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар тогтоогдсон халиун бугын тархац нутгийг харуулбал Баруунтуруун сумын *Сугаа, Улаан байц, Хүрэн дэл, Хүрэнгийн ар, Цагаан байц, Цагаан гатлага, Шар ширэнгэ, Агиртаг*, Бөхмөрөн сумын *Улаан ам, Нуурт ам, Түлээ ачдаг, Улаан ам, Цагаан сонгинотын ар*, Давст сумын *Харгайт, Хийст, Шээрэн, Ярангуй-Хангай*, Өмнөговь сумын *Яргайт, Буурал, Хяргас сумын Булган уул, Малчин сумын Баян-мандал, Дархад уул, Баянхайрхан, Зүүнхангай сумын Их Тост, Бага тост, Гурван бэрх уул, Дух бөмбөгөр, Цагаан сонгинот, Өндөрхангай сумын Бага улаан чулуу, Билүү, Буштагийн ар, Бэлчирийн ар, Дунд булаг, Жингийн хүзүүвч, Зүүн салаа, Их улаан чулуу, Онц улаан чулуун, Өгөөмөр, Өндөр харуулт, Сонин хангай, Сугаа, Таван бэлчир, Таван цоорхой, Улаан байц, Улаан чулуут, Улаан энгэр, Хар асга, Хуурайн эхэн, Хүрэн дэл, Цагаан байц, Цагаан жалга, Цагаан үзүүр, Шажин, Шар ширэнгэ, Шоргоолжтын овгор, Сагил сумын Баасандайн хамар, Бага хөсөрлөг, Булган чих, Дааган дэл, Ёлын салаад, Жуулайн хүүш, Ирвэстэйн мухар- Булган чих, Их Бураатын эх, Их хөсөрлөг, Муудайн хамар, Нарийн дэл, Нохойн ам, Сам шүүр, Тавилгат, Хар толгойн хүүш, Харгайтын эх, Хоо шовх, Хуягтийн эх, Цагаан сонгинот, Шар хамрын хэв, Шуурагтай бэлчир, Тариалан сумын Хайдаа; Цагаан чулуут, Шонхорын ам, Хархираа, Таван архаг, Гурван хороо, Шүртийн улаан, Түргэн сумын Баруун гануу, Бугын харууц, Бумбат, Живэртийн ам, Бураат, Түймэрт, Урт цол, Хайдаа, Хар толгойн хүүш, Хэрцийн*

ам, Бүрив, Тэс сумын Барлагийн булан, Цагаан булан, Ховд сумын Заагийн улаан, Ацын улаан, Дунд хороо, Голын эхэн, Зодовын эх, Их буурал, Цагаанхайрхан сумын Арцат өндөр, Баруун сайлаг, Цагаан хайрхан, Их Жаргалант, Бага Жаргалант зэрэг газруудад тус тус тархан байршдаг байна.



Зураг 13. Увс аймгийн халиун бугын тархац нутаг

**Сүрэглэл, сүргийн бүтэц.** Увс аймгийн Бөхмөрөн, Сагил, Баруунтуруун, Хяргас, Малчин, Наранбулаг, Өндөрхангай, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай, Өмнөговь, Түргэн, Ховд сумдын нутагт хийгдсэн судалгаагаар 320 км уртай 2 км өргөнтэй 639.7 км<sup>2</sup> нутагт 71 сүргийн 1232 бодгаль үзэж нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг үзвэл 28.0% нь дайр, 52,2 % нь согоо, 19,8 % нь илий байсан.



Зураг 14. Халиун бугын сүргийн бүтэц

Халиун бугын сүргийн бүтцийн хүйсний харьцаа 100 эр, 100-120 эм буюу 1:1-1:1,2 байх үед хамгийн зохимжтой байдаг талаарх судлаачид дүгнэсэн байдаг. Хээрийн судалгаагаар бүртгэгдсэн халиун бугын сүрэг дэх дайр, согооны харьцаа 1:1.8 байгаа нь тус нутгийн халиун бугын хүйсийн харьцаа алдагдаагүй, хэвийн хэмжээнд байгааг харуулна. Харин популяцийн нөхөн төлжихүйг нөхцөлдүүлэгч согоо, илийнхий харьцаа дунджаар 2,6:1 буюу төллөлтийн үзүүлэлт 37,9% байна. Эндхийн популяцийн биологийн бүтээгдэхүүн төлөрхөг чанар хэвийн байгааг гэрчлэх үзүүлэлт юм.

Судалгаанд хамрагдсан нутгийн популяцийн нөхөн үржихүйг нөхцөлдүүлэгч эр, эмийн тооны харьцааг харилцан адилгүй цаг хугацаанд хийгдсэн судалгааны эх хэрэглэхүүнээс үзэхэд ерөнхийдөө 1-2 согоонд нэг дайр ногдож байна. Амьд байгалийн хуулиар амьтны эвцэлдсэн үр хөврөлийн хүйсийн харьцаа 1:1 байхаар томъёологдон бүрэлддэг бөгөөд гарсан төлийн эр-эмийн тооны харьцаа нь ч байгальд мөн л ийм байдаг зүй тогтолтой. Эвцэлдсэн үрийн хүйсийн 1:1-ээр тодорхойлогдон төрдөг боловч байгальд цаашид амьдрах чадвараар эр амьтан дорой, экологийн төрөл бүрийн сөрөг хүчин зүйлд амархан өртөмтгий байх учир нас ахих дутам ямар нэгэн шалтгаанаар эр нь хорогдсоор бэлэг боловсорч үржилд орох үед эр нь эмээсээ олон дахин цөөрдөг зүй тогтолтой байдаг.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** Улсын хэмжээнд явагдсан 2004 оны мэдээллээс үзвэл Увс аймгийн хэмжээнд халиун буга идээшин бэлчих экологийн нөхцөл бүхий Баруунтуруун, Цагаанхайрхан, Өндөрхангай, Зүүнхангай, Хяргас, Малчин, Өмнөговь, Наранбулаг, Түргэн, Сагил зэрэг сумдыг хамарсан 8389 км<sup>2</sup> нутагт 777 толгой халиун буга идээшин нутаглаж, тархац нутгийн 1000 га буюу 10км<sup>2</sup> талбайд 0,9 бодгаль ноогдох нягтшилтай байгааг тогтоожээ. Харин 2010 онд явуулсан популяцийн үнэлгээгээр Хан-хөхий, Хархираа, Түргэний уулсын уулсад халиун буга идээшин бэлчих экологийн нөхцөл бүхий 4948 км<sup>2</sup> нутагт 1348 (95% CI=959-1944) толгой халиун буга идээшин нутаглаж, тархац нутгийн 1000 га буюу 10 км<sup>2</sup> талбайд 2.7 бодгаль ноогдох нягтшилтай байгааг тогтоожээ.



Зураг 15. Увс аймгийн халиун бугын тоо толгойн өөрчлөлт

Халиун буга өмөнх оноос тархац нутгаа тэлэх, тоо толгой өсөн нэмэгдэх хандалгатай байна. Увс аймгийн нутагт тархсан халиун бугын нийт нөөцийн үнэлгээг сум тус бүрээр тодорхойлон гаргаснаа 3-р хүснэгтэд цэгцлэн үзүүлэв

Хүснэгт 3. Халиун бугын нөөцийн үнэлгээ

Сумын нэр	Байршил нутаг (км <sup>2</sup> )	Цөм байршил (км <sup>2</sup> )/St/	Сорилын талбай (км <sup>2</sup> )/Ssd/	Ажиглагдсан бодгаль /Ns/	Нийт нөөц /Nt/
Баруунтуруун	101.3	57.5	11	29	152±13
Бөхмөрөн	57.1	35.8	21	40	68±8
Ховд	46.6	26.9	13.5	55	110±10
Хяргас	225.3	79.4	28.1	99	280±16
Малчин	124.1	54.1	12.3	44	194±14
Наранбулаг	182.5	128.2	29.1	32	141±12
Өмнөговь	3.2	1.2	0.2	10	59±7
Өндөрхангай	270.9	84.9	42.5	209	418±20
Сагил	531.0	347.8	334.3	150	156±12
Тариалан	116.2	56.6	10.6	25	133±11
Цагаанхайрхан	163.0	66.6	14.6	53	242±15
Түргэн	214.2	113.4	89.3	348	442±21
Зүүнхангай	157.4	65.6	33.2	138	273±16
<b>Нийт</b>	<b>2192.8</b>	<b>1118.1</b>	<b>639.7</b>	<b>1232</b>	<b>2667±250</b>

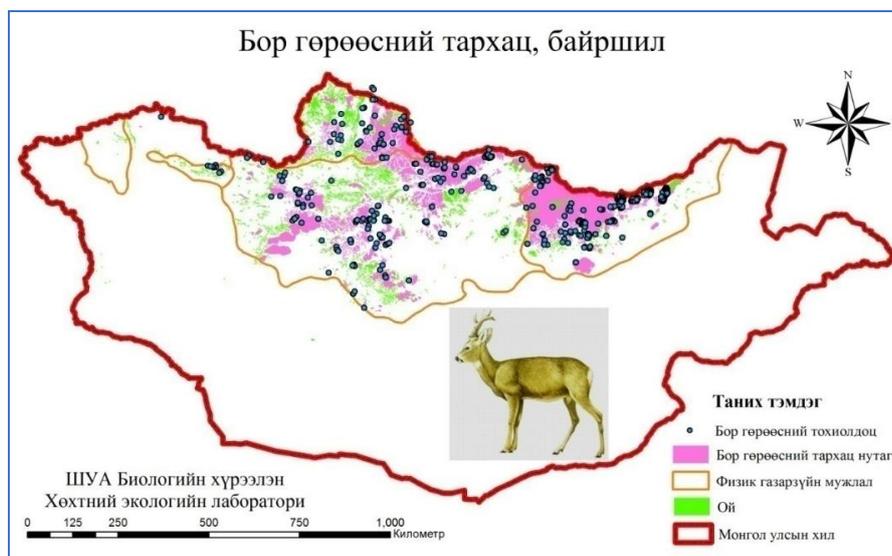
2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар тус аймгийн 1118.1 км<sup>2</sup> нутагт 2667±250 толгой халиун буга 1000 га-д 4.1 бодгаль ногдох нягтшилтай байна.

#### 4.4. Бор гөрөөсний тархац, байршил, тоо толгой.

**Хамгааллын статус:** Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*) нь мах, эмчилгээ, арьсны уламжлалт ан бөгөөд Монгол улсад ахуйн зориулалтаар 8-р сарын 1-нэс 12-р сарын 1 хүртэл агнахыг зөвшөөрдөг. Нас, хүйс, хэмжээг заагаагүй. Тоо толгойн бууралтад нөлөөлж болзошгүй хүчин зүйлүүдэд хууль бус агнуур, амьдрах орчны доройтол зэрэг орно. Бор гөрөөсний тархац нутгийн 13 хувь нь улсын тусгай хамгаалалтай газарт хамрагддаг (Улаан данс 2006).

**Дэлхий дахинд:** Элбэг тохиолдох зүйлийн жагсаалтад ордог. Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*) нь CITES, IUCN болон бусад олон улсын гэрээнүүдэд тусгагдаагүй.

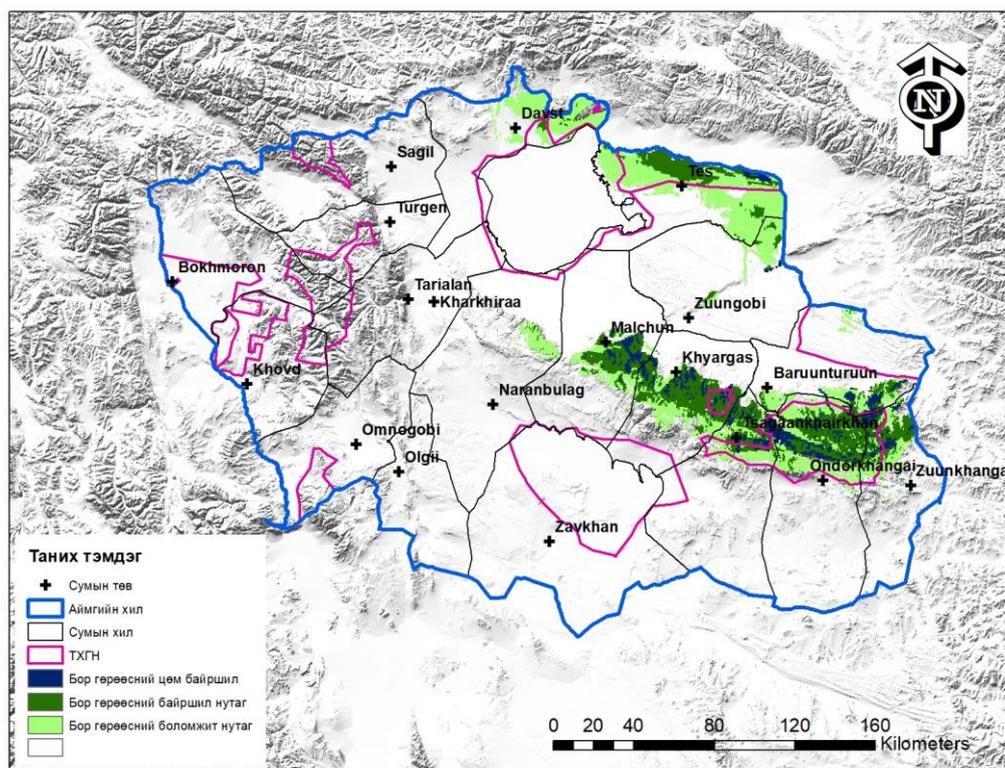
**Тархац ба популяцийн чиг хандлага.** Бор гөрөөс (*Capreolus pygargus*) нь Дон мөрнөөс Сибирийн зүүн урд хэсэг, Солонгос болон өмнөд зах нь Хятад хүртэл тархсан. Монголд элбэг тархсан бөгөөд ой, тайга, ойт хээр, тал хөндий тариалангийн талбайд тохиолддог (Olson et al., 2004). Бор гөрөөсний популяцийн судалгаа Монголд хийгдэж байгаагүй. Тоо, нягтшил газар бүр харилцан адилгүй, тухайлбал: 1000 га дахь дундаж нягтшил Хэнтийн Бүрх голын савд 14, Хэрлэн баян улаанд 10, Тарвагатайн нуруунд 5-6, Орхоны эхэнд 4-5, Солонготын даваанд 3-4 толгой байгааг доктор С.Дуламцэрэн 1966-1975 оны хооронд хийсэн судалгааны дүнд тооцоолон гаргажээ. Энэ судалгаанд үндэслэн Хангай, Хэнтийн мужид 50 мянга орчим бор гөрөөс байгааг тогтоосон байна. (Дуламцэрэн, 1977). БОЯ, ШУА-ийн Биологийн Хүрээлэн хамтран улсын хэмжээнд 2010 онд гүйцэтгэсэн ойн туруутны тооллого судалгаагаар 12 аймгийн нутагт 108537 км<sup>2</sup> нутагт 29120 толгой бор гөрөөс (95% CI=18845-45164) 1000 га-д 2.4 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар тархан байршиж байгааг тогтоожээ.



Зураг 16. Монгол орны бор гөрөөсний тархац

**Бүс нутгийн тархац.** Увс аймгийн нутагт тархан байрших бор гөрөөсний тархацын талаарх мэдээлэл хомс. Биологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний баг 1974 оны 4 сарын 15-аас 5 сарын 25 хүртэлх хугацаанд Хангайн баруун хойд хэсгийг хамарч уулын туруутан амьтдын судалгааг гүйцэтгэсэн байна. Дурьдсан хугацаанд Хангайн нуруу түүний салбар уулсаас байгалийн нөхцөлд нь 57 сүрэг 229 бор гөрөөс үзэж бүртгэн тархац, улирлын байршил, хоногийн идэвх, тоо толгойн байдал, сүрэглэл, нас хүйсийн харьцаа, үржлийн үеийн эр эмийн харьцаа, зан төрх зэргийг судалсан байна.

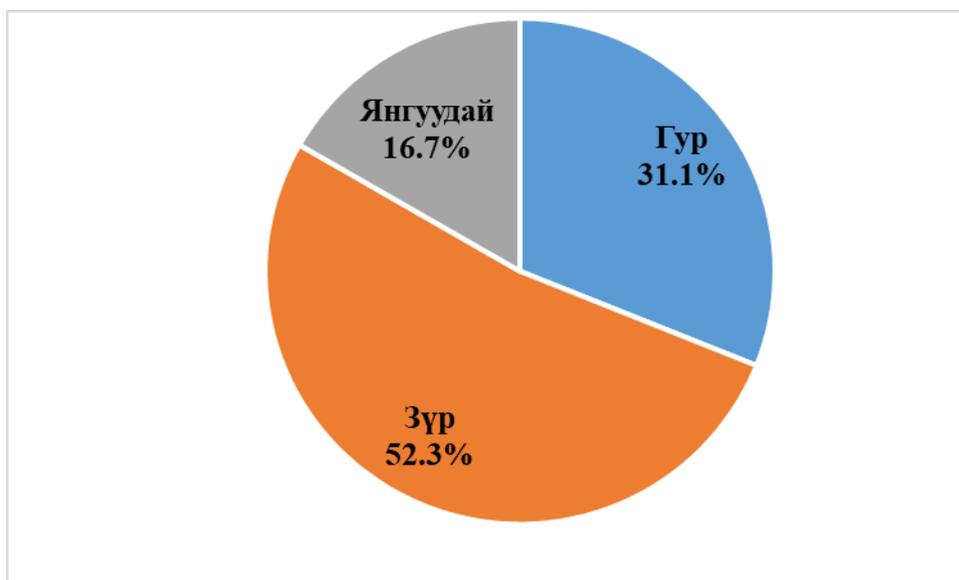
Бүс нутгийн хэмжээнд 2009-2012 онд орон нутгийн иргэд, байгаль хамгаалагчдын хийсэн мониторинг судалгаа болон өөрсдийн аман мэдээллийг нэгтгэвэл бор гөрөөс дараах нэр бүхий газруудад тэмдэглэгджээ. Баруунтуруун сумын *Улаан байц, Хүрэн дэл, Цагаан гатлага, Цагаан жалга, Шар ширэнгэ, Шавартууд, Бүшдэг, Алтанбургас, Уужим булан, Мянган хонины хавтгай, Давст* сумын *Харгайт, Ярангуй – Хангай, Зүүнхангай* сумын *Их ар, Их Тост, Бага Тост, Дооно, Сайхан гол, Цагаан гол, Цагаан сонгинот, Өндөрхангай* сумын *Бага улаан чулуу, Бэлчир ар, Дунд булаг, Зүүн салаа, Онц уул, Өгөөмөр, Өндөр харуулт, Сугаа, Таван бэлчир, Улаан энгэр, Хүрэн дэл, Хуурайн эхэн, Цагаан байц, Цагаан жалга, Шажин, Шар ширэнгэ, Сагил* сумын *Хоо шовх, Хуягтийн эх, Тэс* сумын *Барлагийн булан, Цагаан булан, Цагаанхайрхан* сумын *Сонгинот, Түргэн.*



Зураг 17. Увс аймгийн бор гөрөөсний тархац нутаг

**Сүрэглэл, сүргийн бүтэц.** Увс аймгийн Баруунтуруун, Хяргас, Малчин, Тэс, Зүүнговь, Наранбулаг, Өндөрхангай, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай, Сагил сумдын нутагт хийгдсэн судалгаагаар 65 км уртай замнал 130.7 км<sup>2</sup> нутагт 37 сүргийн 222 бодгаль үзэж тэмдэглэн нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг үзвэл 31,1 % нь гур, 52,3 % нь зүр, 16,7 % нь янгуудай байсан.

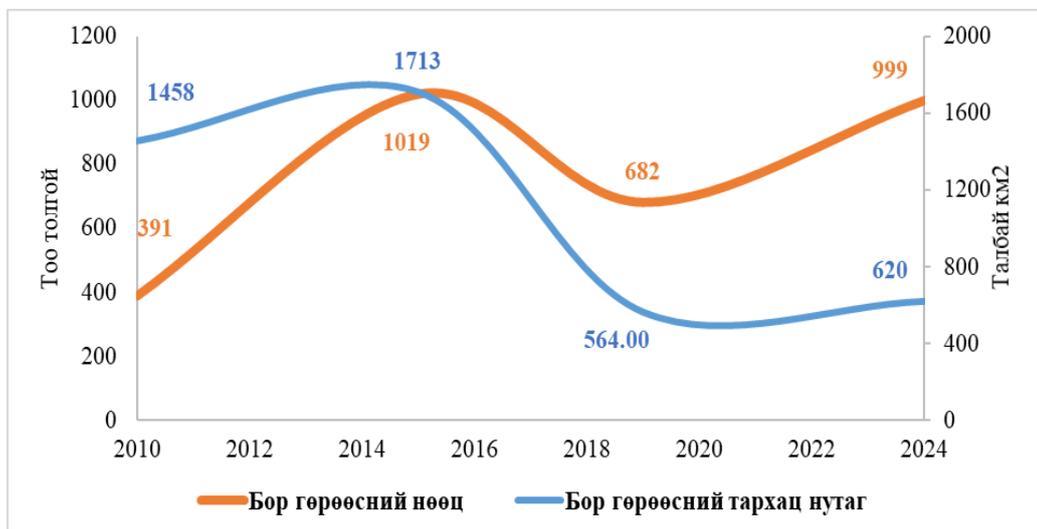
Хээрийн судалгаагаар бүртгэгдсэн бор гөрөөсний сүрэг дэх эр эмийн харьцаа 1:1,6 буюу 1 гуранд 2 зүр ноогдож байгаа нь үржлийн биологийн бүтэц хэвийн, үржилд орох гурын тоо толгой боломжит хэмжээнд байгааг илтгэх үзүүлэлт юм. Харин популяцийн нөхөн төлжихүйг илэрхийлэгч зүр, янгуудайн харьцаа дунджаар 3.1:1 буюу төллөлтийн үзүүлэлт 31,8% байгаа нь популяцын нөхөн үржихүйн бүтэц алдагдаагүй, төллөснөөс хойших хугацааны янзаганы мэнд үлдэлт хэвийн байгааг илтгэнэ.



Зураг 18. Бор гөрөөсний сүргийн бүтэц

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** 2010 онд Улсын хэмжээнд зохион байгуулагдсан ойн туруутны тооллого, судалгаагаар Хан-Хөхий, Хархираа, Түргэний уулсын системд бор гөрөөсний тархац, байршил бүхий 1458 км<sup>2</sup> нутагт 391 (95% CI=253-607) бор гөрөөс байршил нутгийн 1000 га-д 1.1 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар тархсаныг тогтоосноос өөр Увс аймгийн бор гөрөөсний тоо толгой, нөөцтэй холбогдох мэдээ хэрэглэхүүн Ахмад байгаль хамгаалагч, агнуур зүйч Т. Түвдэндоржийн судалгаагаар Зүүнхангай сумын *Новит, Сайхан гол, Цагаан гол, Доголон, Дооно, Агиртаг, Цэцэрлэг, Их Ар*, Өндөрхангай сумын *Нураг, Харз усны ширгүү, Зүүнтуруун, Баруунтурууны элсний хаяа, Шавартууд, Бүшдэг, алтанбургас, Уужим булан, Мянган хонины хавтгай*, Цагаанхайрхан сумын *Нүцгэн булаг, Хэнгэрэгт, Далт, Шодон, Одишуун*,

Таван билчэр, Хяр, Бургастай, Түргэн, Хашаатын мухар, Хяргас сумын Бор цагаан хайрхан, Малчин сумын Баянхайрхан, Наранбулаг сумын Бор залаат зэрэг газруудад 300 орчим тооны бор гөрөөс бий гэсэн аман мэдээ бий. 2014 онд ерөнхий агнуур зохин байгуулалтаар **9017,7 км<sup>2</sup> нутагт 1019±50 толгой бор гөрөөс 1000 га-д 1,1 бодгаль** ногдох нягтшилтай байна.



Зураг 19. Увс аймгийн бор гөрөөсний тоо толгойн өөрчлөлт

Бор гөрөөсний тоо толгойн хэлбэлзэл нь судалгааны өөр өөр арга зүйтэй холбоотой боловч, хүний үйл ажиллагаа, ойн түймэр, хууль бус агнуураас шалтгаалдаг. Мөн үүнээс гадна тархац нутаг хэвийн байхад тоо толгой цөөрөх хандлага нь ойн туруутан амьтдын байршил нутгийн өрсөлдөөн, харилцан хамааралтай холбоотой байдаг. Судлаачид халиун бугын тоо толгой өсөхтэй холбоотой эсрэгээр бор гөрөөсний тоо толгой цөөрөх зүй тогтол байдгийг тэмдэглэсэн байдаг. Увс аймгийн бор гөрөөсний тоо толгойн өөрчлөлт энэ зүй тогтолтой хамааралтай болох нь судалгааны явцад ажиглагдсан.

Увс аймгийн нутагт тархсан бор гөрөөсний нийт нөөцийн үнэлгээг сум тус бүрээр тодорхойлон гаргаснаа 4-р хүснэгтэд цэгцлэн үзүүлэв.

Хүснэгт 4. Бор гөрөөсний нөөцийн үнэлгээ

Сумын нэр	Байршил нутаг (км <sup>2</sup> )	Цөм байршил (км <sup>2</sup> ) /St/	Сорилын талбай (км <sup>2</sup> ) /Ssd/	Ажиглагдсан бодгаль /Ns/	Нийт нөөц /Nt/
Баруунтуруун	166.5	77.6	18.1	23	99±10
Давст	2.6	2.6	0.5	10	53±7
Хяргас	654.8	95.7	14.2	21	142±12
Малчин	415.7	80.1	20.1	12	48±7
Наранбулаг	0.4	0.4	0.1	15	67±8
Өндөрхангай	754.3	128.4	35.8	54	194±14
Тэс	203.3	8.8	2.7	29	95±10

Цагаанхайрхан	358.1	116.5	17.8	11	72±8
Зүүнговь	33.2	8.5	2.9	14	41±6
Зүүнхангай	343.6	87.7	16.6	26	137±12
Сагил	100.8	14.4	1.9	7	53±7
<b>Нийт</b>	<b>3033.4</b>	<b>620.6</b>	<b>130.7</b>	<b>222</b>	<b>999±132</b>

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар *тус аймгийн 620.6 км<sup>2</sup> нутагт 999±132 толгой бор гөрөөс 1000 га-д 16.0 бодгаль* ногдох нягтшилтай байна.

#### 4.5. Зэрлэг гахайн тархац, байршил, тоо толгой.

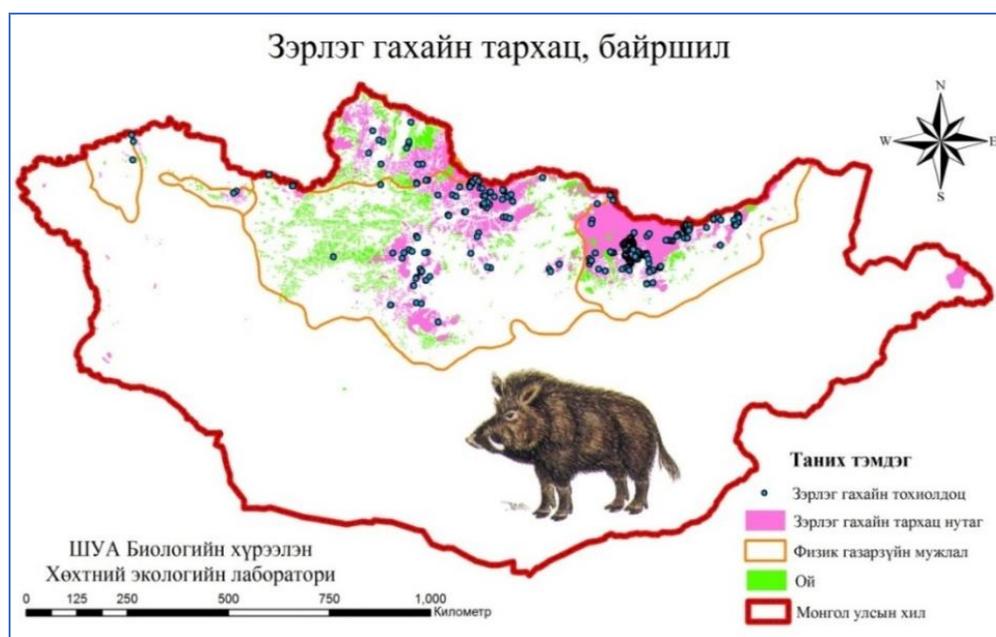
**Хамгааллын статус:** Зэрлэг гахай (*Sus scrofa*) нь уламжлалт анд тооцогдож ирсэн бөгөөд монгол улсад ойн зэрлэг гахай (*S.sc sibiricus*), зэгсний зэрлэг гахай (*S.sc. nigripes*) гэх хоёр зүйлхэн бий. Монгол улсын Улаан номонд зэгсний зэрлэг гахай (*S.sc. nigripes*) нь нэн ховор зэрэглэлээр орсон байна. Амьтны тухай хуулиар агнах хугацааг 8-р сарын 1-нээс 12-р сарын 1 хүртэл байхаар тогтоосон. Зэрлэг гахайн тархац нутгийн 13 хувь нь улсын тусгай хамгаалалтай газарт хамрагддаг байна (Улаан данс 2006).

**Дэлхий дахинд:** Зэрлэг амьтан, ургамлын ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай конвенцийн худалдааны статуст зэрлэг гахай ороогүй. ДБХХ-ны 1994 Улаан номонд эрсдэл багатай, тусгай анхааралд авах шаардлагагүй гэж ангилжээ. Энэ зүйлийг худалдаалахыг зохицуулсан өөр ямар нэгэн гэрээ хэлэлцээр Монголд байхгүй.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага.** Энэ зүйлийн талаарх мэдээлэл дутмаг, агнуурын хэмжээ их өндөр, ой мод ашиглалт, ойн түймэр, орчны доройтол зэрэг олон аюул нүүрлэж байна. Тархацын хувьд Хангай, Хэнтийн ой бүхий нутгийн хүрээг бараг бүхэлд нь хамарна (Банников, 1954; Дуламцэрэн, 1975). Үргэлжийн эрчимтэй агнуураас болж Хэнтийн тайгаас бусад ихэнх нутагт ховорджээ. Тоо, нягтшил газар бүр адилгүй. Туулын эхэнд 1000 га-д 1-2 толгой, Шороотын эх, Үүхэний хушин ойд 6-7, Хангайн нурууны Солонготын даваа орчимд 1 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар Хангай, Хэнтийн мужид 34.000 орчим толгой нөөцтэй болохыг амьтан судлаач С.Дуламцэрэн тогтоожээ (Дуламцэрэн, 1977). БОЯ, ШУА-ийн Биологийн Хүрээлэн хамтран улсын хэмжээнд 2010 онд гүйцэтгэсэн ойн туруутны тооллого судалгаагаар улсын хэмжээнд 97808 км<sup>2</sup> нутагт 35220 толгой зэрлэг гахай (95% CI=20947-55088) 1000 га-д 3,2 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар тархан байршиж байгааг тогтоосон.

Зэрлэг гахайн махыг хүнсэнд хэрэглэх зорилгоор хууль бусаар агнах, түймэр, мод бэлтгэл, уул уурхай зэрэг хүчин зүйлийн нөлөөгөөр амьдрах орчин доройтолд орж байгаа

нь тоо толгой ховордох үндсэн шалтгаан юм. Зэрлэг гахайн популяцийн тоо толгой, тархац нутаг хүйтэн өвөл, идэш тэжээлийн гарц ялангуяа жимс, самрын ургацтай ихээхэн хамааралтай байхаас гадна тоо толгой хэт олширсон үед өвчин гарч олноор хярах үзэгдэл нэлээд тохиолдож байсан байдаг. Иймээс популяцийн мониторинг судалгааг хийж байх нь тухайн зүйлийн хамгаалал, зүй зохистой ашиглалтыг төлөвлөхөд чухал ач холбогдол үр ашигтай байх болно.

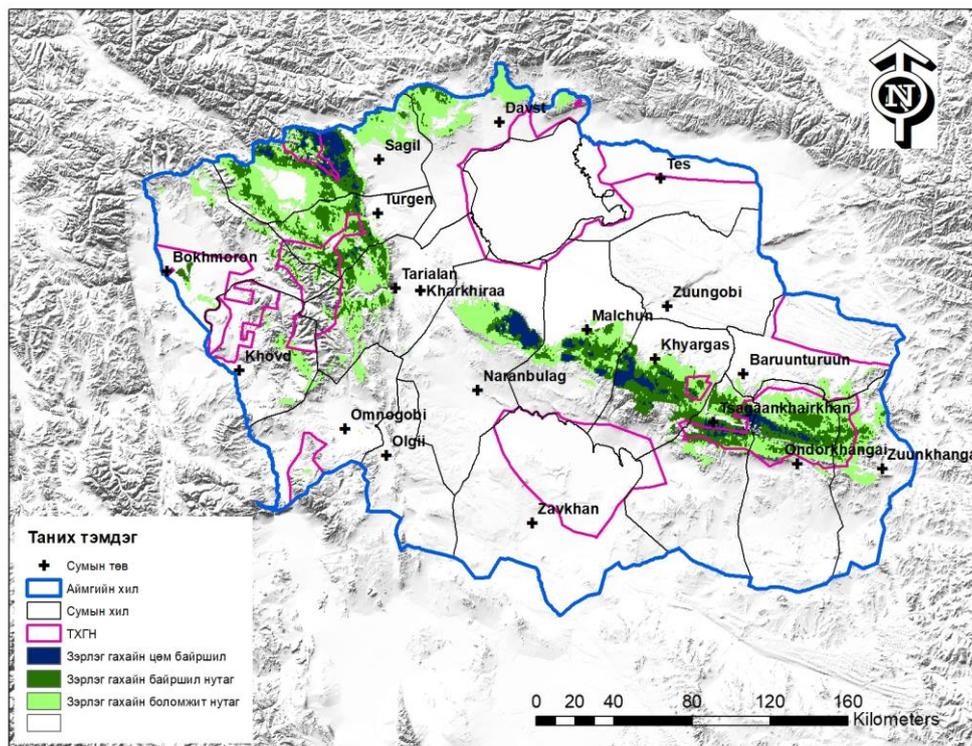


Зураг 20. Монгол орны зэрлэг гахайн тархац

**Бүс нутгийн тархац.** Хангайн баруун хойд хэсгийг хамарч 1974 оны 4 сарын 15-аас 5 сарын 25 хүртэлх хугацаанд гүйцэтгэсэн уулын туруутан амьтдын судалгааны явцад Хангайн нуруу түүний салбар уулсаас 16 сүрэг 52 зэрлэг гахай үзэж бүртгэн тархац, улирлын байршил, хоногийн идэвх, тоо толгойн байдал, сүрэглэл, нас хүйсийн харьцаа, үржлийн үеийн эр эмийн харьцаа, зан төрх зэргийг судалсан байна. Харин бүс нутгийн хэмжээнд 2009-2012 онд орон нутгийн иргэд, байгаль хамгаалагчдын хийсэн мониторинг судалгаагаар зэрлэг гахай дараах нэр бүхий газруудад тэмдэглэгджээ.

Давст сумын *Хайст, Шээрэн*, Өндөрхангай сумын *Хүрэн дэл, Шажингийн өвөрт*, Сагил сумын *Баасандайн хамар, Булган чихний бэлчир, Жуулайн хүүш, Ирвэстэйн мухар-Булган чих, Их Бураатын эх, Муудайн хамар, Нарийн дэл, Хөсөрлөг, Шар хамрын хэв, Шуурагтай бэлчир*, Түргэн сумын *Баруун гануу, Нохойн ам, Хэрцийн ам*, Цагаанхайрхан сумын *Түргэн* Ахмад байгаль хамгаалагч, агнуур зүйч Т. Түвдэндоржийн судалгаагаар Зүүнхангай сумын *Тост, Новит, Сайхан гол, Цагаан ус, Дооно, Их Ар*, Өндөрхангай сумын *Нурамт Хавтгай, Алтанбургас, Бүшидэг, Улаан чулуу, Хүрэнгийн ар, Харз усны шигүү, Уужим булгийн урд ар*, Цагаанхайрхан сумын *Баруун сайлаг, Их бага өвт, Мөст*,

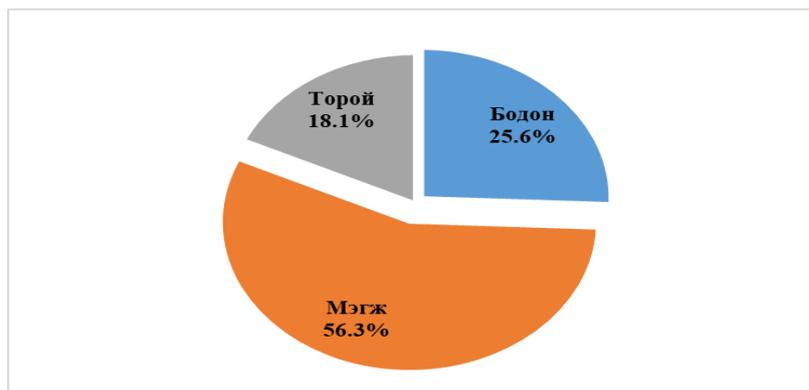
Баянгуу, Хөх, Улаан нурамт, Одиуун, Ар өвөр байшин жалга, Урт жалга, таван билчэр, Малчин сумын Баянхайрхан, Наранбулаг сумын Бор залаат зэрэг газруудад зэрлэг гахай тархан байршдаг мэдээ бий.



Зураг 21. Увс аймгийн зэрлэг гахайн тархац нутаг

**Сүрэглэл, сүргийн бүтэц.** Увс аймгийн Баруунтуруун, Хяргас, Наранбулаг, Өндөрхангай сумдын нутагт хийгдсэн судалгаагаар 105.5 км<sup>2</sup> нутагт 19 сүргийн 199 бодгаль үзэж тэмдэглэн нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг 25.6 % нь бодон, 56.3 % нь мэгж, 18.1 % нь торой байсан.

Хээрийн судалгаагаар бүртгэгдсэн зэрлэг гахайн сүрэг дэх эр, эмийн харьцаа 1:2,1 буюу 1 бодонд 2 мэгж ноогдож байгаа нь үржлийн биологийн чадавх сайн, эрэгчин олон байгааг илтгэх үзүүлэлт юм. Харин популяцийн нөхөн төлжихүйн байдлыг илэрхийлэгч мэгж, торойн харьцаа дунджаар 3.1:1 буюу төллөлтийн үзүүлэлт 32.1% байгаа нь хэдийгээр популяцын нөхөн үржихүйн бүтэц алдагдаагүй сайн үзүүлэлт мөн боловч үр төлөрхөг амьтны хувьд популяцийн нөхөн төлжлийг бүрдүүлэгч үржлийн сүргийн биологийн бүтээгдэхүүн торой цөөн байгааг илэрхийлэх үзүүлэлт юм.



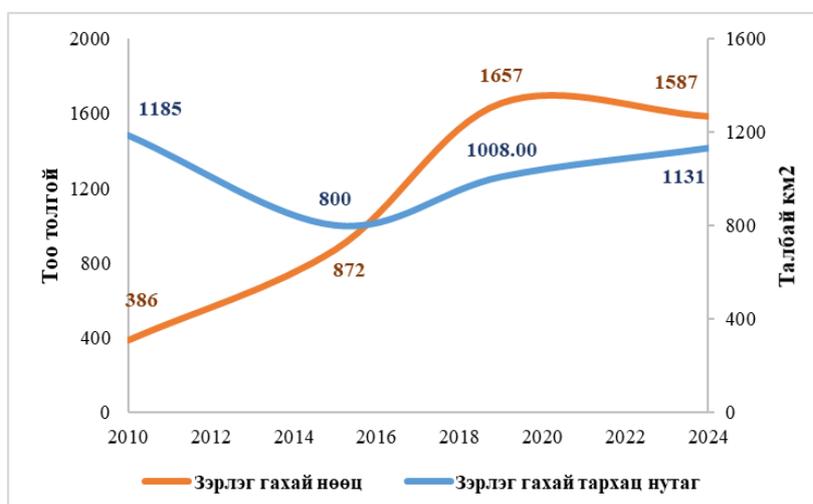
Зураг 22. Зэрлэг гахайн сүргийн бүтэц

Уг амьтны үржлийн насны бодгалиуд, ялангуяа мэгж сүрэгт дийлэнх хувийг эзэлж байгаа нь сүргийн бүтцийг хэвийн тогтвортой байна гэж үзэх үндэстэй.

Дунджаар бие гүйцсэн мэгж голдуу 5-6, залуу нь 3-4 торой төрүүлдэг гэх судалгааны мэдээ бий. Энэхүү баримттай өөрсдийн болон өмнөх судалгааны баримтыг жишин үзвэл сүргийн 33-35 хувийг торой, харин үлдсэн дийлэнх хувийг үржлийн сүрэг эзэлж байгаа нь бүс нутгийн зэрлэг гахайн сүргийн бүтцийн харьцаа хэвийн байгааг харуулж байна.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** Улсын хэмжээнд зохин байгуулагдсан ойн туруутны тооллого, судалгаагаар Хан-Хөхий, Хархираа, Түргэний уулсын системд зэрлэг гахайн тархац, байршил бүхий 1185 км<sup>2</sup> нутагт 386 (95% CI=230-604) зэрлэг гахай байршил нутгийн 1000 га-д 1.7 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар тархсаныг тогтоосноос өөр Увс аймгийн зэрлэг гахайн тоо толгой, нөөцтэй холбогдох мэдээ хэрэглэхүүн одоогоор үгүй.

Ахмад байгаль хамгаалагч, агнуур зүйч Т. Түвдэндоржийн судалгаагаар Хан-хөхийн нуруунд хамрагдах Зүүнхангай Өндөрхангай, Малчин, Наранбулаг сумдын нэр бүхий нутагт 300 орчим тооны зэрлэг гахай байдаг хэмээн мэдээлжээ.



Зураг 23. Увс аймгийн зэрлэг гахайн тоо толгойн өөрчлөлт

Зэрлэг гахайн тоо толгойн хэлбэлзэл нь хүний үйл ажиллагаа, ойн түймэр, хууль бус агнуураас шалтгаалдаг боловч ойн туруутан амьтдын байршил нутгийн өрсөлдөөн, харилцан хамааралтай холбоотой байдаг. Судлаачид халиун бугын тоо толгой өсөхтэй холбоотой эсрэгээр бор гөрөөс, зэрлэг гахайн тоо толгой цөөрөх зүй тогтол байдгийг тэмдэглэсэн байдаг. Увс аймгийн зэрлэг гахайн тоо толгой, тархац нутгийн өөрчлөлт энэ зүй тогтолтой хамааралтай төдийгүй сүүлийн жилүүдэд самар их хэмжээгээр түүх болсонтой холбоотой болох нь судалгааны явцад ажиглагдсан.

Увс аймгийн нутагт тархсан зэрлэг гахай нийт нөөцийн үнэлгээг сум тус бүрээр тодорхойлон гаргаснаа 5-р хүснэгтэд цэгцлэн үзүүлэв

Хүснэгт 5. Зэрлэг гахайн нөөцийн үнэлгээ

Сумын нэр	Байршил нутаг (км <sup>2</sup> )	Цөм байршил (км <sup>2</sup> ) /St/	Сорилын талбай (км <sup>2</sup> ) /Ssd/	Ажиглагдсан бодгаль /Ns/	Нийт нөөц /Nt/
Баруунтуруун	0.8	0.8	0.1	17	144±12
Бөхмөрөн	59.4	1.4	0.3	38	177±13
Хяргас	754.4	179.8	20.3	14	124±11
Малчин	362.9	77.6	6.1	6	76±9
Наранбулаг	299.9	205.3	13.3	8	123±11
Өндөрхангай	464.7	87.9	15.2	32	185±14
Сагил	928.9	355.1	24.3	10	146±12
Тайриалан	183.1	22.3	5.4	20	83±9
Цагаанхайрхан	499.6	89.4	4.3	9	187±14
Түргэн	471.0	18.3	1.9	15	145±12
Зүүнхангай	93.8	93.8	14.3	30	197±14
<b>Нийт</b>	<b>4118.5</b>	<b>1131.7</b>	<b>105.5</b>	<b>199</b>	<b>1587±140</b>

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар *тус аймгийн 1131.7 км<sup>2</sup> нутагт 1587±140 толгой зэрлэг гахай 1000 га-д 14.0 бодгаль* ногдох нягтшилтай байна.

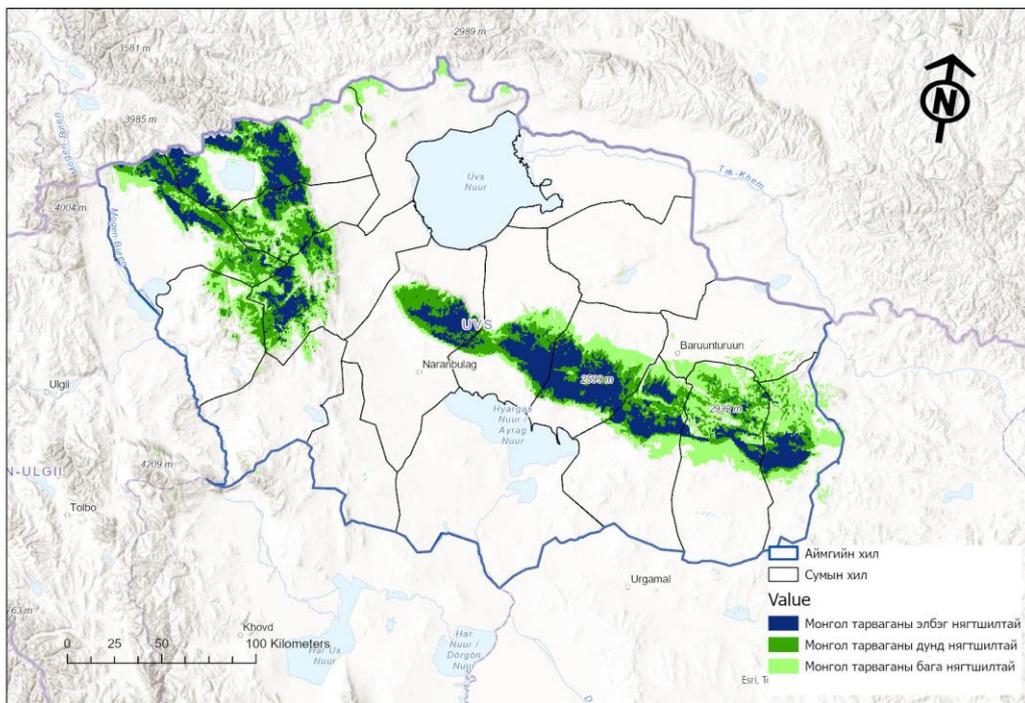
#### 4.6. Монгол тарваганы тархац, байршил, тоо толгой

*Хамгаалагдсан байдал.* Олон улсын үнэлгээ (IUCN, 2010) болон бүс нутгийн үнэлгээ (IUCN, 2006)-ээр устаж болзошгүй зүйл (endangered species) ангилалд тус тус хамрагдсан. Монгол тарвага нь ховор болон нэн ховор амьтны жагсаалтанд ороогүй. Монгол улсын Байгаль орчин, Ногоон хөгжлийн сайдын 2014 оны 02-р сарын 25-ны өдрийн А-61 дүгээр тушаалаар монгол тарвагыг агнуурын нөөц нь хангалттай өсөн нэмэгдэхгүй байгаа учраас ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зорилгоор 3 жилийн хугацаатай хориглосон байна. Монгол тарваганы тархац нутгийн 6 орчим хувь нь улсын тусгай хамгаалалттай газарт хамрагдсан.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага:** Монгол Алтайн нуруу, Хэнтийн нуруу, Хангайн нуруу, Дундад Халхын уулс, Хан Хөхийн уулс, Их Хянган, Говь Алтайн нурууны салбар уулсын ойгүй уулын хээр, дорнод Монголын хялганат ухаа гүвээрхэг хээр, талархаг хээр, хуурай хээр, нугархаг хээр, умард говийн хад чулуут тусгаар хад чулуурхаг уулсаар тохиолдоно. Тарваганы популяцийн хэмжээ 1990 оны эх хүртэл 15.000.000 орчим толгой (Дэмбэрэл, Батболд, 1991) гэж үнэлэгдсэн бол, 2001 оны байдлаар 5.000.000 толгой (Залер нар, 2004) болтлоо эрс цөөрчээ. Амьдралынхаа 87.5%-г нүхэнд, жилийн бараг тал хувийг ичээнд унтаж өнгөрүүлдэг амьтан.

**Бүс нутгийн тархац.** Баруунтуруун сумын гүвгэр, алтан элс, баруун хонхор, давхарын хонхор, цагаан гатлага, цагаан хаалга; Бөхмөрөн сумын тарваганы тархалтын зүүн хязгаар нь ямаат уул бөгөөд ямаат уулнаас баруун урагш ташуур, минжүүр, баруун тийшээ таван худаг, улаан эрэг, хөх булаг, ортуут, гүн сай, хөх сай, үнст зэрэг газруудыг хамран тархдаг бөгөөд тархалтын баруун талын хязгаар нь өмнө хүрэм; Түргэн сумын нутагт улаан зуух, амьтайхан, онцын адаргана, алташ, усгүй шавьяар залаа, хөх дэл, баруун салаа, бачаагаас түргэн, живэрт, хөхөөн ам, бургастай, сувгийн шил, амьтайхан, түргэн, живэрт хөх дэл, голын өмнөд хөвөө, бачаа, өртөө, онцын адаргана, алташ; сагил сумын боршоо хайрхан, зүүн тураг, баруун тураг, дөш, баянзүрх, харгайт, бураат; Тариалан сумын түргэний эхэн холбоо нуур, хархираан гурван хороо; ховд сумын гоожуурын ар, нарийн зааг, онхилог, саваан зуслан, хүрэн хад; малчин сумын шар хөтөл, далт, хошуут, ихэр, улаан ус,бураат, яргайт, таашаа, дунд шил, борзгор саравх, 3-р багийн наранбие, 4-р багийн наранбие; Хяргас сумын Баянгийн ар, шар толгой, ендөртийн ар, залаатын ам, давхар, цагаан гол, далтын ам, өндөр толгой, хөх салааны эх, хар хөшөө, хар хадын эх, ар мушгиа, өвөр мушгиа, мөргүү цахир, бичээчийн хөвч, модон овоо, бор хайрханы ар, хайрханы бэл, улаан нүүр, хөх сайгийн ам, бичээчийн гол, шашдир, цагаан ам, ихрийн хөвч, толийн хойд салаа, салхит; цагаанхайрхан сумын мод толгой, хар чулуут, энгэрийн цагаан, их давааны ам, бага давааны ам, эрээн харгана, төмөртийн овоо, цагаан жалга, улаан худаг; Өндөрхангай сумын бага хужиртын эх, зүүн хөхийн бэл, даамайн сайр, тогооны дөрвөлж, хөх энгэрийн бэл, цалуугийн эх, цалуугийн булаг, цалуу, цалуугийн зүүн худаг, бинтийн айраг, бинтийн ар, бинтийн худаг, бүрэн хайрханны өвөр, сээр, монтын аараг, алаг чулуут, баянцогтын өвөр, таван хайрхан, уушиг уул, уушгийн рашаан; зүүнхангай сумын уст уул, бадрах уул, дулаан уул, баруун бүрх, дунд бүрх, зүүн бүрх, баян аараг, улаан толгой, бага гозоорой уул, их гозоорой уул, хүйтэн уул, хүйтний урд хоолой, улаан дэл, хондлой, цагаан толгой, эрээн уул, эрээний урд хөндий, шийрийн гозгор, ар сайрын худаг, хашаат, дунд булаг, хар энгэр, баруун салаа, зүүн салаа, найралт

орчим, дөмбөгөр, жаргалант, атын ар, хөв, хурган, далт, хүрдлэгэ, их гол, нарийн гол, булжинх цайдам, баянгол, бэлчир, хөх сайр, худгийн хар, урианхайн өвөр, өгөөмөр, бунхант, орвуулт; 2015 онд Увс аймгийн хэмжээнд монгол тарвага тархан байрших боломжтой, байгалийн популяци тархан байрших экологийн нөхцөл бүрдсэн нутгийн хэмжээ 5164,95 км<sup>2</sup> тархасан байна.



Зураг 24. Увс аймгийн монгол тарваганы тархац нутаг

**Бүлийн бүтэц.** Монгол тарваганы нас хүйсний бүтцийг ялгахдаа мөндөл, хотил, түүнээс дээшхи насны бодгалийг бие гүйцсэн гэсэн ангилан судалсан. Хээрийн судалгаагаар Увс аймгийн монгол тарваганы тархац байршил бүхий 16 сумын нутагт харилцан адилгүй нягтшил бүхий 25136.9 км<sup>2</sup> сорилын талбайд **1647** бүлд хамрагдах **7114** бодгалийн нас хүйсийг ялган тодорхойлсон бөгөөд (61.3%) бие гүйцсэн, (13,9%) хотил, (24.7%) мөндөл байна.

Хүснэгт 6. Увс аймгийн нутагт ажиглагдсан монгол тарваганы тоо толгой

Сумын нэр	Бүлийн тоо	Нийт тоо	Бие гүйцсэн	Хотил	Мөндөл
Баруунтуруун	9	18	7	5	7
Бөхмөрөн	108	720	478	92	150
Давст	16	25	16	2	7
Зүүнговь	58	156	104	23	30
Зүүнхангай	177	883	515	99	269
Малчин	67	317	177	51	90

Наранбулаг	9	37	9	2	25
Өлгий	101	366	191	30	145
Өмнөговь	258	1290	810	225	255
Өндөрхангай	90	633	368	117	147
Сагил	212	892	587	104	202
Тариалан	51	145	106	7	32
Түргэн	71	159	64	16	78
Ховд	136	501	336	51	115
Хяргас	90	255	127	46	83
Цагаанхайрхан	193	713	467	122	124
<b>Нийт</b>	<b>1647</b>	<b>7114</b>	<b>4361</b>	<b>991</b>	<b>1760</b>

Увс аймгийн монгол тарваганы бүлийн бүтцийн хэвийн тогтвортой байдлыг илэрхийлэгч бие гүйцсэн-мөндөлний харьцаа алдагдаагүй хэвийн байгааг илтгэнэ. Нөхөн төлжлийн хэмжээ хэвийн байгаа боловч бүл дэхь хотилны эзлэх хэмжээ өмнөх жилүүдийнхээс бага байгаа нь тухайн жилийн цаг уурын байдал, мах идэшт амьтдын нөлөөтэй салшгүй холбоотой юм.

*Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.* Увс аймгийн нутагт тархсан монгол тарваганы тархац байршил, тоо толгойн үнэлгээг эрдэмтэн судлаачид харилцан адилгүй цаг хугацаанд судалж, өөрсдийн дүгнэлт тайланг гаргаж байв. Увс аймгийн монгол тарваганы тархац, байршил тоо толгой, нөөцийн судалгаа тодорхой нутагт, ялангуяа тахлын голомтот газруудад хэсэгчлэн хийгдэж байсан. Биологийн хүрээлэнгээс 1986 онд Хан хөхийн нуруунд 5000 ам км нутагт нэг ам км-т 0-100 (30) бодгаль нягтшилтайгаар нийт арван таван мянган толгой тарвагатай болохыг тогтоосон бөгөөд Монгол орны хэмжээнд харьцангуй бага нягтшилтайд тооцогдох болох талаар дүгнэжээ.

Увс аймгийн ЗДТГ-ын захиалгаар 2005 онд Малчин, Хяргас, Зүүнхангай, Өндөрхангай, Цагаанхайрхан сумдын нутагт хийсэн судалгаагаар 3500 ам.км нутагт монгол тарвага тархан байрших боломжтой хэдий ч 42.8% буюу 1500 ам.км талбайд монгол тарвага тархаж байгааг тогтоожээ.

Ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар дээрх сумдын тарвага тархсан талбайн хэмжээ **3193,27** буюу өмнөх судалгаагаар тогтоогдсон тарвага тархан байрших экологийн тохиромжтой нөхцөл бүхий нутгаас ялимгүй бага байна. Тус нутгийн сүүлийн жилүүдэд байгаль цаг уурын тааламжит нөхцөлтэй байсан, улсын хэмжээгээр тарваганы хорио тогтоосон зэрэг нь бүс нутгийн монгол тарваганы популяцийн өсөн үржихүйд таатай нөлөө үзүүлж, хуучин тархац болон голомтот нутагтаа сэргэж буй байдал ажиглагдаж байна.

Өмнөх судалгааны дүнтэй харьцуулбал Хяргас, Малчин, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай сумдын тарваганы тархац нутгийн хэмжээ 70,1-86,4 хувиар, нэгж талбайд ноогдох бодгалийн тоо 38-93,2 хувиар тус тус өссөн байна. Харин Өндөрхангай сумын тарвага тархсан талбайн хэмжээ 64,2 хувиар буурч, харин нэгж талбай дахь тарваганы нягтшил 48,7 хувиар өссөн үзүүлэлттэй байна.

Байгаль цаг уурын өөрчлөлтөөс шалтгаалан зүүн сумдын тарвага байршил нутгаасаа дайжин өөр газар шилжин нутагшиж байгаа талаар орон нутгийн иргэдээс авсан аман судалгаагаар тодорхой болсон. Ялангуяа Цагаанхайрхан, Өндөрхангай сумдын тарваганы тоо толгой өмнөх жилүүдийнхээс эрс цөөрч харин хил залгаа Малчин, Хяргас сумдын тарвагагүй байсан газар тарвагатай болж байгаа дүр зураг ажиглагдаж байна.

Зүүнговь сумын нутагт цөлөрхөг хээрийн бүсэд хамаарагдах Харганы өндөр, Суврагын дэл, Сээр өндөр, Урд бөөрөгийн хойд захын шимэрс, шарилж, нэг наст бударгана, лууль зонхилсон алаг өвст-үетэнт ургамлын эвшил бүхий 176,3 км<sup>2</sup> нутагт цөөн тооны тарвага (129±6 толгой тарвага, нэг бүлийн дундаж 2,7 бодгаль) байршин нутагшиж байгааг тогтоолоо. Ховор бүлийн нягтшилтай (1 км<sup>2</sup> талбайд 10-с доош бүл ноогдох) нутагт хамрагдах Зүүнговь сумын дээрх нэр дурдсан газруудад тархсан бүлийн бүтцийг авч үзвэл 66,2 хувийг бие гүйцсэн бодгаль, харин 33,8%-ийг залуу бодгаль эзэлж байгаагаас харахад энэхүү шинээр нутагшиж буй тарваганы бүлийн бүтэц хэвийн цаашид өсөж үржих биологийн чадавхи бүрэн байгааг харуулна. Тархац нутаг хязгаарлагдмал, байгаль цаг уур, хөрс ургамалжилтын хувьд хээрээс говь шилжих шилжилтийн бүсэд байршиж буй эдгээр амьтдын тоо толгойд сөргөөр нөлөөлж байгаа хүчин зүйлийн нэг нь байгаль цаг уурын өөрчлөлтөөс үүдсэн цөлжих үзэгдэл бөгөөд Баян нуурын баруун хэсэг буюу Харганы өндөр, Суврагын дэл, Сээр өндөр орчимд тарваганы тархац байршил бүхий нутагт байх ихэнх тарваганы нүх, ичээ нь элсээр дүүрч битүүрсэн байдалтай байгаа нь уг нутагт тарвага цөөрч байгааг илтгэнэ. Иймээс орон нутагтаа “элсний тарвага” хэмээн нэршсэн тус нутгийн монгол тарваганы тархац байршил, тоо толгойн талаар мониторинг судалгааг тогтвортой гүйцэтгэн тэдгээрийн популяцийн хөдлөл зүйг судлан тогтоосны үндсэн дээр цаашид авч хэрэгжүүлэх менежментийн төлөвлөгөөг мэргэжлийн байгууллагын оролцоотой боловсруулан хэрэгжүүлэх зайлшгүй шаардлагатай. Зөвхөн тарвага руу чиглэсэн төдийгүй тэдгээрийн амьдрах орчинг дэмжих, тэтгэхэд чиглэсэн шат дараалсан арга хэмжээг төлөвлөн хэрэгжүүлэх нь уг нутагт шинээр нутагшиж буй монгол тарваганы популяцийн өсөлт үржилд эерэг нөлөөтэй байх болно.

Бөхмөрөн, Сагил сумын нутгийг дамнан орших Гулзат ОНХГ-т 2008 онд хийгдсэн судалгаагаар Бөхмөрөн сумын 243.2км<sup>2</sup> талбайд 8898±603, Сагил 143.5км<sup>2</sup> талбайд

5575±845 тарваганы нөөцтэй болохыг тогтоожээ. Дэлхийн байгаль хамгаалах сангийн захиалга, санхүүжилтээр 2011 онд Биологийн хүрээлэнгийн эрдэмтэд Гулзат орон нутгийн хамгаалалтай газарт монгол тарваганы популяцийн үнэлгээг хийн, тус нутгийн 109710,1 га талбайд 11078 бүл, 23561 бодгаль монгол тарвага тархан байршсан бөгөөд популяцийн нөхөн төлжил нь дунджаар 28,8% болохыг үнэлэн тогтоосон байна.

2015 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар Гулзат ОНХГ-ын монгол тарваганы тархац нутгийн хэмжээ Бөхмөрөн суманд 8,5%-иар, Сагил сумын хэмжээнд 48,4%-иар тус тус өссөн нь тус нутгийн тарваганы нөхөн үржэхүйн чадавх бусад нутагтай харьцуулбал харьцангуй өндөр буюу 28,8 хувь байсантай холбоотойгоос гадна байгаль хамгаалах чиглэлээр олон нөхөрлөл ажиллан, эргүүл хяналт шалгалтыг тогтмол хийдэгтэй холбоотой байж болох юм.

Хүснэгт 7. Увс аймгийн монгол тарваганы нөөц

Сумын нэр	Тарвага тархсан талбай (га)	Сорилын талбай (га)	Ажиглагдсан бүлийн тоо	Бодгалийн тоо	Нэг бүлийн дундаж	Нөөцийн үнэлгээ	Нягтшил /км <sup>2</sup> /
Баруунтуруун	7290.0	2403.5	9	18	2.0	55	0.1
Бөхмөрөн	24163.6	1202.3	108	720	6.7	14468	6.0
Давст	1134.5	29.9	16	25	1.6	949	8.4
Ховд	11174.5	344.9	58	156	2.7	5067	4.5
Хяргас	25350.9	2698.3	177	883	5.0	8298	3.3
Малчин	19202.7	1633.5	67	317	4.8	3731	1.9
Наранбулаг	11073.6	218	9	37	4.0	1869	1.7
Өлгий	435.5	418	101	366	3.6	381	8.7
Өмнөговь	17825.5	4955.5	258	1290	5.0	4641	2.6
Өндөрхангай	5793.6	861.3	90	633	7.1	4255	7.3
Сагил	19925.5	1835.4	212	892	4.2	9688	4.9
Тариалан	18574.5	1683	51	145	2.9	1599	0.9
Цагаанхайрхан	13111.8	572.8	71	159	2.2	3633	2.8
Түргэн	13943.6	1877.4	136	501	3.7	3724	2.7
Зүүнговь	1602.7	1024.1	90	255	2.8	400	2.5
Зүүнхангай	23838.2	3379	193	713	3.7	5030	2.1
<b>Нийт</b>	<b>214440.9</b>	<b>25136.9</b>	<b>1644</b>	<b>7111</b>	<b>3.9</b>	<b>67787</b>	<b>3.2</b>

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар тус аймгийн 214440.9 км<sup>2</sup> нутагт 67787±1260 толгой монгол тарвага 100 га-д 3,2 бодгаль ногдох нягтшилтай байна.

## V БҮЛЭГ. АГНУУРЫН МАХ ИДЭШТ АМЬТАД, ТЭДГЭЭРИЙН ТАРХАЦ, БАЙРШИЛ, ТОО ТОЛГОЙ

### 5.1. Саарал чонын тархац, байршил, тоо толгой.

**Хамгааллын статус:** Махан идэштний баг (*Carnivoria* Bowdich., 1821), чонынхон овог (*Carniidae* Gray., 1821), чоно төрлийн (*Canis lupus* Linnaeus., 1758) үслэг ан, мах идэшт амьтан. Монголын саарал чоныг ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар агнаж болно. Агнах улирал болон тоо хэмжээг заагаагүй. Саарал чоно нь ЗАУХЗХК-ийн 2-р хавсралтад орсон байдаг ба оршин байх орноос гарахдаа экспортын, хүлээн авах улсын импортын зөвшөөрөлтэйгөөр худалдаа хийдэг. Саарал чоно тоо толгой элбэг, өргөн уудам нутагт тархсан тул аюулд өртсөн ангилалд ордоггүй. Иймээс ДБХХ-ны Улаан номд анхааралд өртөхөөргүй ангилалаар Монгол орны хөхтөн амьтны улаан дансанд (2006) устаж болзошгүй ангиллаар үнэлсэн байдаг. Тухайн үед тал хээрийн бүсийн саарал чоно агнуурт ихээр өртөх болсонтой холбоотойгоор зүүн 3 аймагт агнахыг хориглосон шийдвэр гарч байсан. Гэхдээ зөвхөн дорнод монголын тэгш өндөрлөгт цагаан зээрийн сүргийг даган байршиж түүгээр идэшлэдэг нутгийн анчид “зээрийн цагаан” гэж нэрлэдэг чоно ховордсон харин Монгол орны бусад нутагт ялангуяа хангайн бүсийн чоно өсөж зэрлэг амьтад болон гэрийн малд халдах нь нэмэгдсэн гэж судлаачид тэмдэглэсэн байдаг.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага.** Дэлхий дээр чонын 7 зүйл байдгаас хамгийн өргөн дэлгэр тархацтай нь саарал чоно *Canis lupus* юм. Евразийн бүх нутаг, Индостаноос хойт өргөрөгийн 15 градус хүртэлх бүх нутаг, хойд Америкийн ихэнх нутаг, Соколовец, Карагинск, Камондорск, Шантарск, Гренландийн арлуудад өргөн тархжээ (Соколов, 1979).. Агнуур болон устгалын ажлууд (барих, хордуулах, шагналтай агналт) энэ зүйлийг олон газар нутгаас устаж үгүй болоход хүргэсэн (ихэнхдээ Баруун Европын улсууд, АНУ, Япон) бөгөөд нийт тархцыг 30%-аар бууруулжээ. Сүүлийн 30 жилийн дотор хууль тогтоомжийг сайжруулж (ЗАУХЗОХК, ховор, ховордсон амьтдын актууд, агнуурын хорио) сэргээн нутагшуулах хөтөлбөрүүд, газар ашиглалтын өөрчлөлтүүд, хүмүүсийн хөдөө нутгаас хот суурин газарт шилжиж буй байдал зэргээс болж дэлхий дээрх ховордол багасаж тогтвортой болж байгаа бөгөөд зарим нутаг дэвсгэрт чоно буцаж нутагшиж байгааг тэмдэглэсэн байна. (Nowak 1999). Экологийн янз бүрийн орчинд амьдрах чадвартай учраас газарзүйн тархац нутгийн хувьд маш өргөн хүрээг хамрах бөгөөд манай оронд чоно тайгын бүсээс цөлийн бүс хүртэлх бүх нутгаар өргөн тархсан. Монгол орны хэмжээнд саарал чоныг тусгайлан судалж байсангүй. Харин мал аж ахуйд учруулсан хохирлын хэмжээг тооцох, мөн гадаад, дотоодын ангийн арьс бэлтгэж нийлүүлэхийн хамт

агнасан чонын тоог гаргадаг байснаас өөр тодорхой тоо баримт байхгүй байжээ. Саарал чоныг хамгийн ихээр 1933 онд 18000 ширхэг агнасан гэж үздэг ба 1942-1960 онд бэлтгэсэн чонын арьсны тоо жилд дунджаар 5827 ширхэг болж байжээ. Зөвхөн 1986-1987 онд улсын хэмжээгээр (18 аймаг, Улаанбаатар, Дархан, Эрдэнэт хот) жилд 4300 арьс бэлтгэх төлөвлөгөө өгснийг 3948-4086 ширхгийг бэлтгэж төлөвлөгөөгөө 91.8-95%-аар биелүүлж байжээ. 1930-1990 оны хооронд манайд саарал чоныг жил бүр тодорхой төлөвлөгөөтэйгөөр улсын бүх нутагт жигд агнадаг байв. Энэ байдал харьцангуй тогтвортойгоор үргэлжилж 2003 онд Монголын зах зээлд 4900 чонын арьс зарагдсан байна. Зэрлэг Амьтан Хамгаалах нийгэмлэгээс 2004 онд үндэсний хэмжээнд судалгаа явуулахад 20000-30000 чоно агнагдсан бөгөөд эндээс харахад хараа хяналтгүй агнах түвшин хэтэрсэн байна.

**Бүс нутгийн тархац.** Увс аймгийн бүх сумдын нутагт өргөн тархах боловч өнөө үед тус аймгийн чонын тоо толгой задгай ландшафт болох цөл хээрээр багасаж тус орны баруун хойт хэсэг болох уулархаг нуруудын салбар уулсаар элбэгшсэн. Ялангуяа Увс аймгийн ОХУ -тай хиллэдэг хэсэг, сумдын нутгаар нилээд элбэг. Ерөнхийдөө уулархаг бүс нутагтаа чоно хэвийн байршилтай бөгөөд идэш тэжээл бологч амьтдаа даган хэвтээ болоод босоо бүслүүрийн дагуу шилжин байршдаг зүй тогтолтой.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** 1985 онд Биологийн хүрээлэнгийн Хөхтний экологийн лабораториос 1986-1990 онд агнаж болох амьтны тоог “БНМАУ-ын агнуурын хөхтөн амьтны нөөц, агнах хэмжээ” зөвлөмжинд тодорхойлж, Монгол орны агнуурын амьтдын тоо нөөц, агнах хэмжээг аймаг, сумдаар гаргажээ. Тухайлбал, Монгол орны хэмжээгээр нийт 30.8 мянга гаруй чонотой гэсэн тооцоог хийсэн байдаг. ШУА-ийн судалгаагаар 1980 онд Монголын популяци 30000 бодгаль гэж тооцоолсон байна. Саяхны судалгаагаар Монголд 10000-с бага бодгаль байж болох юм гэж үзсэн (Mech, Voitani, 2004) боловч эдгээр үнэлгээ хангалттай биш бөгөөд одоогийн тоог нарийвчлан тогтоох шаардлагатай байна. 2015 онд Увс аймгийн **51148.92 км<sup>2</sup>** нутагт **1022±51 саарал чоно 1000 га-д 0.2 бодгаль** ногдох нягтшилтай байна. 2019 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар **32978,11 км<sup>2</sup>** нутагт **1523±189 толгой саарал чоно 1000 га-д 0.4 бодгаль** ногдох нягтшилтай.

2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар **27481.76 км<sup>2</sup>** нутагт **2837±153 толгой саарал чоно 1000 га-д 1.0 бодгаль** ногдох нягтшилтай байна.

Иймээс чоныг зөвхөн сөрөг нүдээр харах биш, бас түүний орчин зүйд (экологи) үзүүлэх эерэг ач холбогдол, бусад холбогдлын талаар орон нутагт сурталчлах ажлыг зохион байгуулах хэрэгтэй байна.

## 5.2. Шар үнэгний тархац, байршил, тоо толгой.

**Хамгааллын статус:** Шар үнэгийг “Амьтны тухай” хуулиар элбэг амьтан гэж ангилсан байдаг бөгөөд ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зорилгоор 10-р сарын 21-нээс 2-р сарын 16 хүртэл агнаж болно гэж заасан байна. Агнуурын хорио тавиагүй ч агнаж болох тоог сүүлийн жилүүдэд тодорхойлоогүй байна. Шар үнэгний спорт агнуурын зөвшөөрлийг БОЯ-нас 100 ам.доллараар авч болдог. CITES-ийн хавсралтад ороогүй бөгөөд IUCN-ийн Улаан номонд анхааралд өртөхөөргүй, Монгол орны хөхтөн амьтны улаан дансанд “ховордож болзошгүй” гэж үнэлсэн байдаг.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага:** Шар үнэг нь Европ, Ази, Хойд Америкаар нэлэнхийдээ тархсан байна (Nowak, 1999, Wilson and Reeder, 1993, Sillero-Zubiri et al., 2004). Байршил нутаг нь ой хөвч тайга, уудам тал хээр, тариалангийн талбай гэх мэтээр байх боловч ихэвчлэн ургамлын янз бүрийн бүлгэмдэлтэй нутгийг сонгодог. (Ables 1975) Монголд шар үнэг нь говь цөлөөс ойт тайга хүртэл тархсан (Ognev 1962, Heptner and Naumov 1992), гэхдээ тал хээр болон их шигүү ургамалжилттай газарт нутгаа сонгодоггүй байна. Шар үнэгний тоо хэмжээг мэдэх, байгалийн бүсийн экологийг судлах нь энэ зүйлийг хамгаалах болон агнуурыг зохицуулахад чухал шаардлагатай бөгөөд энэ нь улсын тусгай хамгаалалтад ороогүй нутаг дэвсгэрүүдэд онцгой чухал шаардлагатай болно. Монгол орны шар үнэгний тоо толгой тодорхой бус боловч 1 сая шар үнэг байж болох боломжтой юм. Судалгаанаас үзэхэд хамгийн тохиромжтой газар нутагт шар үнэгний нягтшил 1 км<sup>2</sup>-д 1-2 бие гүйцсэн үнэг амьдардаг (Ables, 1975). Байгалийн нөхцөлд амьдрах орчны хэмжээ дунджаар 1-10 км<sup>2</sup> байх буюу суурин газартай ойр нутаг дэвсгэрт 10 га хүртэл бага байна (Grzimek, 1990).

**Агнуурт ашиглаж ирсэн байдал.** Шар үнэг нь Монголын эдийн засгийн ач холбогдол бүхий зүйл бөгөөд одоо болон өнгөрсөн жилүүдэд худалдаалагдах тоогоороо хярс үнэгний дараагаар орж байна. 1932-1972 оны хооронд шар үнэгний жилийн дундаж агналт 18000 байсан бол тухайн үед жилд дунджаар 19500 хярс үнэг агнадаг байжээ. Дээрх 40 жилийн хооронд худалдаа нь 1 саяас илүүтэй байв. Шар үнэгний албан ёсны худалдааны хамгийн их тоонд хярс үнэгнээс 20 жилийн дараа (1967) хүрсэн бөгөөд 1970 оноос өмнө 50000 гэсэн тоонд хүрээгүй байна.

Монгол орны хярс болон шар үнэгний нөөцийн тухай судалгааны тоо баримт байхгүй боловч улсад хярс болон шар үнэгний арьс бэлтгэсэн баримт 1932 оноос эхлэн он дараалан байгаа нь түүний нөөцийг тоймлон гаргах боломжийг бүрдүүлж өгч байгаа юм. Тухайлбал: хярсны тухайд 1959-1969 оны 11 жилийн арьс бэлтгэлд 290.5 мянган ширхэг болж өмнөх 1948-1958 оны 11 жилийн 425.1 мянган ширхэг арьс бэлтгэснээс 31.7%

буурчээ. Мөн жил жилийн бэлтгэлд жигд хэмтэй биш 1935, 1947, 1950 он, үгүйдээ л 1954, 1957 оны хэмжээнд 1960 оноос хойших аль ч оны арьс бэлтгэлд хүрч чадаагүй байна. Хярсны агналт нь тухайн жилийн хярсны нөөцөөс шууд хамаарна гэж үзвэл 1969 оны хярсны арьс бэлтгэлд 1935 оныхоос 67%, 1947 оныхоос 70%, 1954 оныхоос 51%, 1965 онд 47% буурч ирсэн үзэгдлийг тухайн хугацаанд уг ангийн нөөц төдий хэмжээгээр хорогдсон болохыг харуулж байна.

Шар үнэг, хярс үнэгний популяцийн амьдрах орчин нөхцөлийг дэмжин, тоо толгойг өсгөх, нөөцтэй нийцүүлэн зүй зохистой ашиглалтыг бий болгож чадвал бэлчээр дэх хөнөөлт мэрэгчидтэй тусгайлан хөрөнгө, хөдөлмөр, цаг хугацаа зарцуулан тэмцэл хийх шаардлагагүй болох юм. Шар үнэг, хярс үнэг байгаль, нийгэм эдийн засагт тодорхой сөрөг нөлөө үзүүлдэг жижиг мэрэгчдийн тоо толгойг зохицуулдаг экосистемд ашигтай амьтад гэдгийг хүмүүс мэддэг боловч эдгээр амьтдын талаар хийсэн нарийвчилсан судалгааны ажил ховор байсаар байна. Гэтэл эдгээр махчин амьтны арьсны үнэ сүүлийн жилүүдэд өссөнөөр тэдний тоо толгой эрчимтэй буурч тархац нутаг хумигдсаар байна. Олон улсын байгаль хамгаалах холбооноос зарласан “Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан дансанд “Ховордож болзошгүй” ангилалд орсон нь эдгээр зүйл мах идэшт хөхтний хамгааллын менежментийг хөндөж анхаарлаа хандуулах шаардлагатай болсныг илтгэнэ.

**Бүс нутгийн тархац.** Увс аймгийн бүх сумдын нутагт өргөн тархах боловч өнөө үед тус аймгийн шар үнэгний тоо толгой цөлөрхөг хээрээр багасаж тус сумын хойт хэсэг болох ой болон уулархаг нуруудын салбар уулсаар элбэг.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** 2019 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар  $29642.1 \text{ км}^2$  нутагт  $3947 \pm 135$  толгой шар үнэг 1000 га-д 1.3 бодгаль ногдох нягтшилтай. 2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар  $26947.3 \text{ км}^2$  нутагт  $4252 \pm 165$  толгой шар үнэг 1000 га-д 1.5 бодгаль ногдох нягтшилтай байна.

### 5.3. Хярс үнэгний тархац, байршил, тоо толгой.

**Хамгааллын статус:** “Амьтны тухай” хуулиар ахуйн болон үйлдвэрлэлийн зориулалтаар хярс агнахыг 10-р сарын 21-ээс 2-р сарын 16-ийг хүртэл зөвшөөрөгдсөн байдаг. ДБХХ хярс үнэгийг анхааралд авах шаардлагагүй зүйлийн ангилалд оруулжээ. СITES-д ямар нэгэн тусгай ангилалд ороогүй байна. Монгол орны хөхтөн амьтны улаан дансанд “ховордож болзошгүй” гэдэг ангиллаар үнэлсэн байдаг.

**Тархац, популяцийн чиг хандлага:** Афганистанаас Түвд хүртэл, мөн Монголоор дайран Манжуурын хойд хэсгийг хамарсан тархалттай (Heptner and Naumov 1992). Хярс

үнэг нь хээр, цөлийн хээр, хагалсан газар болон суурин газарт ч тохиолддог. Ази тивд өргөн уудам тархацтай ч судлаач нар энэ махан идэшт амьтны биологи, экологийн тухай мэдээллээр дутмаг байдаг. (Sillero-Zubiri et all.,2004). Уг зүйлийн тархац нутаг, идэш тэжээл, эсвэл хамтран амьдрах бүтэц гэх мэт биологийн үндсэн ойлголтууд болон амьдрах орчны шаардлага зэрэг мэдээлэл ховор байдаг.

**Агнуурт ашиглаж ирсэн байдал.** Хярс үнэг нь олон жилийн турш Монгол орны үслэг эдлэлийн хэрэгцээг хангасаар ирсэн. Оросын холбооны улс руу 1932-1947 оны хооронд 1.1 сая, 1947 онд 62926 хярс үнэгний арьс зарагджээ. Олон жилээр их хэмжээгээр агнасны улмаас тоо хэмжээ нь буурах болсон гэж 1973 онд үзээд хярс үнэг агнахыг Монгол улсын засгийн газраас хорьсон байна. Энэ хорио нь социалист системийн үед цуцлагдаагүй болно. 1990 оноос эхлэн монгол улс махан идэшт жижиг амьтдыг агнаж олон улсын зах зээлд худалдаалж эхэлсэн. Хярс үнэгний арьсны үнэ 28 ам.доллар болж, шар үнэгний арьснаас (18 ам.доллар) илүү үнэд хүрч байв. Зэрлэг ан амьтдын худалдааны энэ судалгаагаар нийт оролцогчдын 12% нь хярс үнэг агнадаг гэсэн байна. Зах зээлийн өндөр үнээс болж анчин бүр дунджаар 10.2 хярс үнэг агнадаг байхад, 4.7 шар үнэг агнаж байх жишээтэй. Нэг анчин жилд хамгийн их нь 100 хярс үнэг агнасан байна. 2004 онд хярсны ан нийтдээ 200000 хүрсэн гэж тооцоолж байгаа бөгөөд энэ нь олон улсын зах зээлд 5.6 сая ам.долларын үнэ хүрсэн байна. Энэ худалдаан дээр хярс үнэгний дотоодын зах зээлийн худалдааны талаар мэдээлэл бага байна. Зарим хүмүүс хярсны махыг эмчилгээний зориулалтаар худалдаалдаг гэж хариулсан байна. Хярсны махыг бага хэмжээгээр авдаг ч өндөр үнэтэй, зах дээр нэг хярс үнэгний мах 37 ам.доллар хүрдэг байна. Хярс үнэгний арьс тусдаа зарагддаг учраас нийтдээ хярс үнэгнээс 65 ам.долларын ашиг олох боломжтой байна.

**Бүс нутгийн тархац.** Увс аймгийн урд сумдын нутагт тархах боловч өнөө үед тус аймгийн хярс үнэгний тоо толгой голын хөндий, уудам тал, уулс хоорондын хөндий, хээр, цөлөрхөг хээрээр элбэг тохиолдоно. Хярс үнэгний тархац нутаг байршил үлийн цагаан отготны тоо толгойн өсөлт бууралттай ихээхэн хамааралтай байдаг. Хаана үлийн цагаан отготны голомт нутаг байна тэнд хярс үнэгний нягтшил өндөр байдаг.

**Тоо толгой, нягтшил, нөөцийн үнэлгээ.** 2019 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар  $13697.1 \text{ км}^2$  нутагт  $1862 \pm 102$  толгой хярс үнэг 1000 га-д 1.3 бодгаль ногдох нягтшилтай. 2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар  $12451.9 \text{ км}^2$  нутагт  $2198 \pm 146$  толгой хярс үнэг 1000 га-д 1.7 бодгаль ногдох нягтшилтай байна.

## V БҮЛЭГ. АН АМЬТДАД НӨЛӨӨЛЖ БҮЙ ХҮЧИН ЗҮЙЛ, АГНУУРЫН БҮС НУТГИЙН ҮНЭЛГЭЭ

### 5.1. Байгаль цаг уурын хүчин зүйлийн нөлөөлөл

**Өвчин эмгэг.** Популяцийн тоо толгой ихсэх, багасах, эсвэл байгаль цаг уурын зохисгүй нөлөөлөл, идэш тэжээл, ус хомсдох, бусад амьтан, ялангуяа гэрийн малтай ус бэлчээрээр давхцах зэргээс шалтгаалан алив зэрлэг амьтанд янз бүрийн өвчин эмгэг дэлгэрдэг. Иймээс тэдгээр өвчний голомт, тархах арга замыг олж тогтоон, зөвхөн агнуурын бүс нутаг төдийгүй нийт нутаг дэвсгэрийн хэмжээнд халдварт өвчин тархах эрсдэлийг бууруулах, тус бүс нутагт малаас хүнд болон зэрлэг амьтдад халдварлаж болох өвчин эмгэгийн судалгааг нарийвчлан хийж гүйцэтгэх, урьдчилан сэргийлэх арга замыг тодорхойлох зайлшгүй шаардлагатай.

Ойн туруутан амьтдад 2 зүйл туузан хорхой *Echinococcusgranulosus*, *Monesiabenedeni*, 6 зүйл бөөрөнхий хорхой *Parabronemascrijibini*, *OesorphagStomumSp*, *NematodirusSp*, *SetariaSp*, *Elaphostron gyluspanticola*, *Dytiocauluseckerti*, цус сорогч хүрд *Porcadiadorcadia*, иксодид хачиг *Dermacentornuttoli* /М.Даш 1968/ зэрэг паразитууд шимэгчлэн амьдардаг боловч үхэлд хүргэх өргөн цар хүрээтэй шалтгаан биш юм.

**Дайсан амьтад.** Туруутан амьтдын популяцид хамгийн их нөлөө үзүүлдэг, хөнөөл ихтэй дайсан бол саарал чоно бөгөөд аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахайн нялх төлөөс нь бие гүйцэнийг хүртэл нас хүйс ялгалгүй барьж иддэг байна. Дээр нэр дурдсан хөхтөн амьтад болон тэдгээрийн нялх төлийг барьж иддэг мах идэштэнд саарал чоно (*Canis lupus*), гэрийн нохой (*C. Familiaris*), цармын бүргэд (*Aquila chrysaetos*) орно. Харин талын бүргэд (*Aquila rapax*), шар шувуу (*Bubo bubo*), нохой тас (*Aegyptius monachus*) дөнгөж төрсөн амьтдыг барих тохиолдол гардаг байна.

Ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөнд махчин болон гөрөөл амьтдын харьцаа, агнуурын голлох амьтдын тоо толгой, байршил сөргөөр нөлөөж болохуйц мах идэшт амьтдын тоо толгой, тархац, байршлын судалгааг хийх талаар тодорхой тусгах хэрэгтэй.

**Нутаг дэвсгэр, идэш тэжээлийн өрсөлдөгч.** Судалгаа хийсэн газарт айл малын нягтшил өндөр хэдий боловч орон нутгийн айл өрхийн улирлаар нутаг сэлгэн нүүх зүй тогтолтой уялдан туруутны байршил нутаг мөн өөрчлөгддөг онцлогтой. Бүс нутгийн хэмжээнд малын тоо толгой сүүлийн жилүүдэд тогтвортой өсөн нэмэгдэж байгаа нь тухайн нутагт тархан байрших агнуурын голлох хөхтөн амьтдын тоо толгой, байршил, шилжилт хөдөлгөөнд тодорхой хэмжээгээр нөлөөлж байна гэж үзэх үндэслэлтэй. Тухайлбал аргаль хонины байршил нутаг нь хүний шууд ба дам нөлөөлөл, байгалийн

болоод улирлын байдлаас шалтгаалан ихээхэн өөрчлөгддөг болохыг харуулсан судалгааны мэдээ бий.

Хэдийгээр гэрийн малтай бэлчээрээр давхцах хувь хэмжээ нь бага мэт боловч аргаль хонины тогтвортой байршилд сөргөөр нөлөөлөх, популяцийн нас хүйсийн бүтцэд шууд болон шууд бус байдлаар дам нөлөөлөх (хууль бус агнуур, гэрийн нохойн нөлөө), янз бүрийн өвчин эмгэг дамжих гэх мэт тэдгээрийн популяцийн хэвийн байдалд сөргөөр нөлөөлөх хүчин зүйлүүдийн магадлал, боломжийг нэмэгдүүлж байна.

Ойн туурайтан дотроос байршил нь хамгийн их төстэй халиун буга, бор гөрөөсний идээшил нутаг давхцаж, хоорондоо өрсөлддөг болохыг С.Дуламцэрэн тодорхойлжээ.

**Байгаль цаг уурын хүчин зүйл.** Зэрлэг амьтдын тоо толгойн динамикт сөргөөр нөлөөлдөг үндсэн хүчин зүйлүүдийн нэг нь цаг уурын зохисгүй үзэгдэл болно. Ган, зудад нэрвэгдэж олноор үхэж хорогддог болохыг олон эрдэмтэд нотолжээ. Байгаль цаг уурын зохисгүй үзэгдлийн улмаас цагаан зээр бусад зэрлэг тууртан бэлчээргүйдэн, тогтвортой байршил нутаг алдагдан хээл алдах, нялх залуу бодгалиуд олноороо үхэж хорогдож олноороо үхэж хорогдож байсан яриа, зарим баримт, мэдээ байвч тодорхой судалгаа, хэчнээн амьтан үхэж үрэгдсэнийг нэгтгэн дүгнэсэн тоо баримт олдохгүй байна.

Байгаль, цаг уурын хүчин зүйл нь зөвхөн туруутан амьтад төдийгүй бүс нутгийн тарваганы тоо толгойд хүртэл нөлөөлсөн гэж орон нутгийн иргэд үздэг байна. Тэдний мэдээллээр зун гандуу байсны улмаас хангалттай өөх хуримтлуулж чадаагүй тарвага ичээндээ хайрагдан үхсэн, дараа жилийн зун онгойгоогүй ичээ нүх маш олон байсан нь үүний нэг баталгаа болох талаар ч саналаа хэлж байв.

Сүүлийн жилүүдэд мал өссөнтэй холбоотойгоор нутгийн иргэд газар, бэлчээр ихээр эзэмших сонирхолтой болсноор тухайн нутагт идээшиж дассан амьтад дайжих, бэлчээрээр хавчигдан амьдарч орогнох боломжгүй газар нутаг, уул нуруудын хяр, дэвсэг, хад асга бүхий газар луу шахагдах үзэгдэл ихээр ажиглагдаж байна. Ийнхүү мал ихээр өссөн нь тухайн нутагт байх зэрлэг амьтдын популяцитай бэлчээр усны өрсөлдөөнд орох, улмаар байршил нутгаас нь шахахаас гадна бэлчээрийн талхагдал, доройтлын бий болгож байна.

Иймээс бүс нутгийн ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа байгаль цаг уурын болзошгүй аюул, тэдгээрийг эрсдэл багатай туулан гарах, зуд турхан, ган гачиг тохиолдоход ан амьтдыг хамгаалах, байршил нутгийг тогтворжуулахад чиглэгдсэн биотехникийн иж бүрэн арга хэмжээг орон нутгийн иргэдийн бүлэг, нөхөрлөлд тулгуурлан хэрэгжүүлэх талаарх санал зөвлөмжийг тусган оруулбал зохино.

### 5.2. Хүний үйл ажиллагааны нөлөөлөл

*Ан агнуур.* Монгол орны амьтны аймаг өнгөрсөн зууны 30-аад он хүртэл зүйлийн бүрэлдэхүүн, тархац, тоо толгой, агнуурын нөөцийн хувьд бараг байгалийн унаган төрхөөрөө ирсэн билээ. Энэ нь монголчуудын уламжлалт соёл, иргэншил, байгалийн баялгийг зохистой ашиглах, хайрлан хамгаалах эрхэм нандин үзэлтэй шууд холбоотой.

Сүүлийн 70 жилд хүний аж ахуйн үйл ажиллагааны шууд ба дам нөлөөгөөр эх орны амьтны аймаг, ялангуяа агнуурын чухал ач холбогдолтой зэрлэг хөхтөн амьтдын зүйлийн бүрэлдэхүүн, тархац байршил, тоо толгой, агнуурын нөөцөд тоо, чанарын үндсэн өөрчлөлт гарч, амьтны аймгийн удмын санд сөрөг үр дагавар учрах хандлагатай болов. Тухайлбал 1930-аад оноос үслэг ангийн арьс, тууртны арьс, мах, агнуурын шувууг улсад бэлтгэн нийлүүлэх тогтолцоо үүсч, дөчөөд оноос улам эрчимжсэн нь зарим тууртан, үслэг ангийн нөөцийг үлэмж хэмжээгээр хорогдуулах үндсэн шалтгаан болсон байна.

Хэдийгээр ан амьтантай холбоотой хууль тогтоомж чангарч, тэдгээрт хүлээлгэх эрүүгийн хариуцлага, нөхөн төлбөрийн хэмжээ нэмэгдсэн хэдий ч хууль бус ангийн зөрчил буурахгүй байсаар байна.

Ан агнуурын менежментийн төлөвлөгөөг боловсруулахдаа хяналт шалгалтын ажлыг тогтмолжуулж, чанаржуулах, орон нутгийн ард иргэдэд ухуулга, сургалт сурталчилгааны ажлыг тогтмол хийх, орон нутгийн иргэдийг байгаль хамгаалах нөхөрлөлийн зохион байгуулалтад оруулан тодорхой нутгийн биологийн төрөл зүйлийг хариуцуулах гэх мэт чиглэлийг анхаарвал зохистой.

Увс аймгийн нутагт ашигт малтмалын олборлолт, хайгуулын үйл ажиллагаа сүүлийн жилүүдэд эрс өссөн бөгөөд эдгээр нь тухайн нутгийн амьтад, ялангуяа агнуурын чухал ач холбогдолтой хөхтөн амьтдын тархац, байршил, тоо толгойд сөрөг нөлөө үзүүлэх нь дамжиггүй билээ. Иймээс сум орон нутгийн засаг захиргаа, агнуурын бүс нутгийн менежментийг хариуцаж буй хувь хүн, байгууллага, орон нутгийн нөхөрлөлүүд хамтран уг сөрөг нөлөөллийг бууруулах оновчтой арга замыг сонгон ажиллах нь нэн тэргүүнд шаардлагатай билээ.

### 5.3. Агнуурын бүс нутгийг үнэлгээ

Агнуурын бүс нутгийг сонгохдоо гол төлөв матрицын аргыг ашиглан бүс нутгийн бэлчээрийн нөхцөл, усан хангамж, байгалийн нөлөө, амьдрах орчин, хүний нөлөө, агнуурын нөөц зэрэг хүчин зүйлийг харгалзан “сайн”, “дунд”, “муу” гэсэн үнэлгээгээр сонгон авдаг туршлага бий. Түүнчлэн өмнө нь тусгай зориулалт болон ахуйн зорилгоор зөвшөөрөл олгогдож, одоо хүртэл агнуур эрхэлж байсан, орон нутгийн удирдлага агнуурын бүс нутаг байгуулах боломжтой гэж санал өгч байгаа, тусгай зөвшөөрлөөр

агнагддаг зүйлүүд агнуурын тодорхой нөөцтэй, орон нутгийн иргэд тэдний оролцоонд тулгуурласан агнуурын менежментийг хэрэгжүүлэх нөхцөлд хамтран оролцож үр шимийг нь хүртэх, хамгаалалтын ажилд идэвхтэй оролцох сонирхолтой, агнуурын бүс болгохоор санал болгож буй газрыг орон нутгийн хамгаалалтад авах боломжтой зэрэг нөхцөлүүдийг харгалзан үздэг.

Увс аймгийн нутагт агнуурын бүс нутгийг сонгохдоо дээр харуулсан судалгааны үр дүн болон тухайн амьтдын цөм нутаг нутгийн эзлэх хэмжээ, бүс нутаг дахь ан амьтдын нөөц, нөхөн үржлийн чадавх, тэдгээрт нөлөөлж болзошгүй хүчин зүйлийн үнэлгээнд тулгуурлан сонгосон байна.

Хүснэгт 6. Агнуурын бүс нутгийн үнэлгээ

Сум	Үзүүлэлт Агнуурын бүс	Бэлчээрийн нөхцөл	Усан хангамж	Байгалийн нөлөө	Амьдрах орчин	Хүний нөлөө	Агнуурын нөөц	Нийт үнэлгээ
Бөхмөрөн	Угалз агнуурын бүс	Дунд	Сайн	Их	Дунд	Их	Их	Дунд
Сагил	Угалз агнуурын бүс	Дунд	Дунд	Дунд	Дунд	Их	Их	Дунд
Ховд	Тэх агнуурын бүс	Сайн	Дунд	Дунд	Дунд	Их	Их	Дунд
Тариалан	Тэх агнуурын бүс	Сайн	Дунд	Дунд	Дунд	Их	Их	Дунд
Хяргас	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Малчин	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Наранбулаг	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Өлгий	Тэх агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Давст	Тэх агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Зүүнхангай	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Өндөрхангай	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Цагаанхайрхан	Буга агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Өмнөговь	Угалз агнуурын бүс	Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Дунд	Сайн
Нийт үнэлгээ		Сайн	Сайн	Их	Дунд	Их	Их	Сайн

Судалгааны үр дүнгээс харахад Увс аймгийн нутагт тусгай зөвшөөрлийн зорилгоор угалз, тэх, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахайн агнуурын бүс нутаг, ахуйн зорилгоор ашиглах цагаан зээр, саарал чоно агнах боломжтой байна. *Халиун бугын агнуурын бүс* байгуулах боломжтой газар нь Наранбулаг, Сагил, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай, Малчин, Хяргас, Өмнөговь, Түргэн, Тариалан, *Зэрлэг гахайн агнуурын бүсийг* Сагил, Ховд, Хяргас,

Цагаанхайрхан, Зүүнхангай сумдын нутагт байна. Санал болгож буй агнуурын бүс нутгуудыг (матрицын аргаар) үнэлэхэд янз бүрийн оноо өгөгдөж байна. Үнэлгээг дараах хүснэгтэд харуулав. Үнэлгээний оноо тэнцсэн (6 үзүүлэлтээс 3 нь сайн, 3 нь дунд бол дундаж үнэлгээ нь “дунд” гм) нөхцөлд доод үнэлгээг өгсөн.

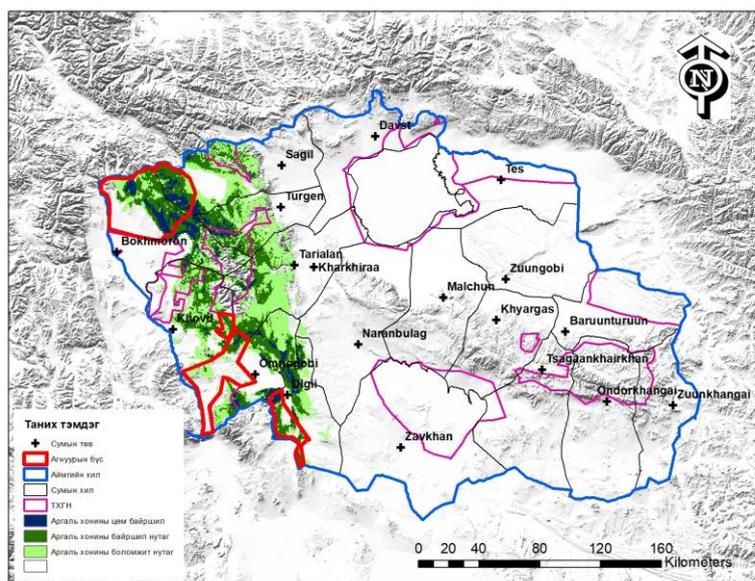
Эдгээр санал болгож буй бүсүүд “Сайн” үнэлгээтэй байна. Агнуурын амьтдын байршил нутгийн зарим хэсэгт малын бэлчээртэй давхцах боловч идэш тэжээлийн дутагдалд ордоггүй. Хүний шууд (агнах) ба шууд бус (дайжуулах, амьдрах орон зайгаар шахах, орчныг нь доройтуулах) нөлөөлөл тодорхой хэмжээгээр илэрдэг.

Зарим агнуурын бүс нутагт агнуурын нөөц хангалттай бус байна. Гэхдээ энэ үзүүлэлт тийм ч чухал бус. Хэвийн амьдрах нөхцөлийг нь хангаад, хүний зүй бус нөлөөг багасгаад өгвөл үр төл нь хэвийн бойжиж, богино хугацаанд агнуурын нөөцтэй болдог.

Матрицын аргаар үнэлсэн энэ үнэлгээ нь тойм үнэлгээ юм. Орон нутгийнхан тухайн газар, тухайн зүйлүүдийн талаарх үнэлгээг өгөхдөө тухайн орчныхоо нөхцөлд тохируулаад өөрсдийнхөө үзэмжээр өгдөг. Гэтэл тухайн нөхцөлд “дунд” гэж үнэлгээ өгсөн нөхцөл нь бусад газруудад “сайн” эсвэл “муу” гэж үнэлэгдэх боломжтой байдаг. Гэхдээ энэ нь ерөнхий хандлагыг тодруулахад боломжтой арга юм.

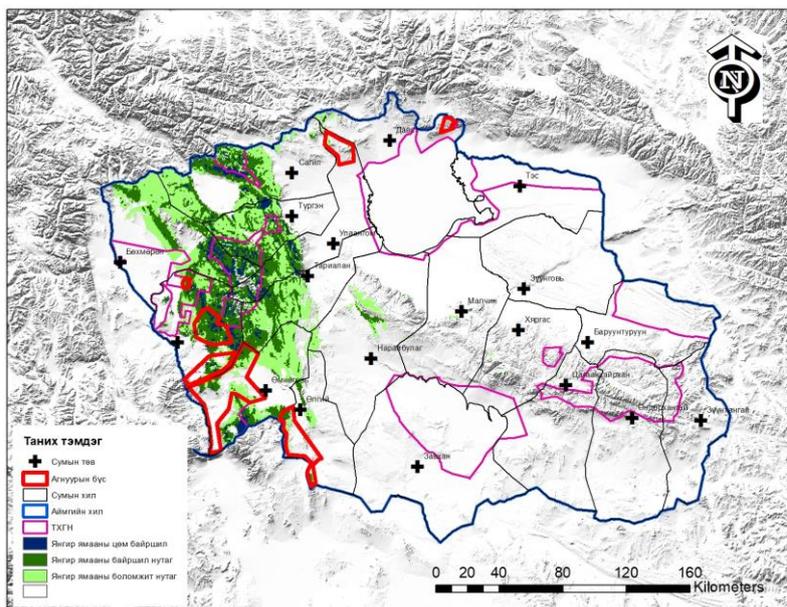
#### 7.4. Агнуурын бүс нутгийн санал

**Угалз агнуурын бүс нутгийн санал.** Сүүлийн жилүүдэд тус аймгийн нутагт тоо толгой өсөж байгаа амьтан болох аргаль хонь нь **2004 км<sup>2</sup> нутагт байршил нутгийн 13,3 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар 2670±271 аргаль хонь** байх боломжтой.



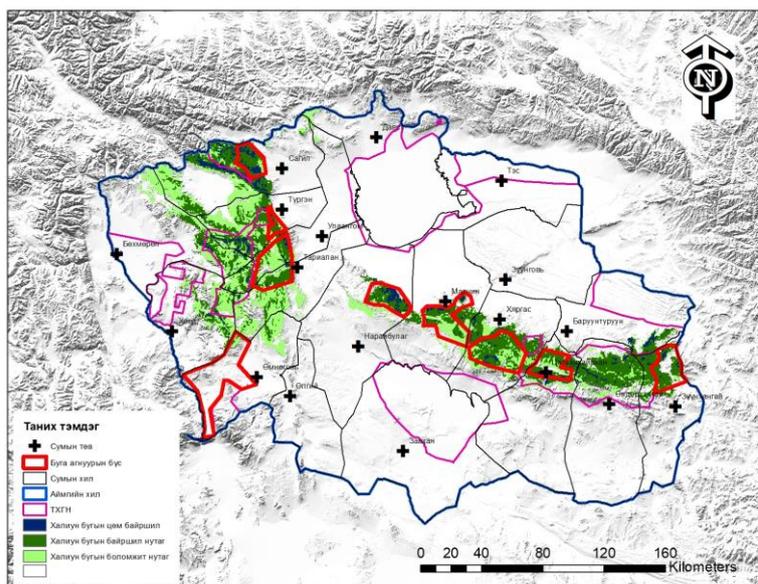
Бөхмөрөн, Сагил, Ховд, Өмнөговь, Өлгий сумдын агнуурын бүс нутаг байх боломжтой.

*Тэх агнуурын бүс нутгийн санал.* Сүүлийн жилүүдэд тус аймгийн нутагт тоо толгой өсөж байгаа амьтан болох янгир ямаа нь **611,1 км<sup>2</sup> нутагт байршил нутгийн 23,4 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар 5929±211** байх боломжтой.



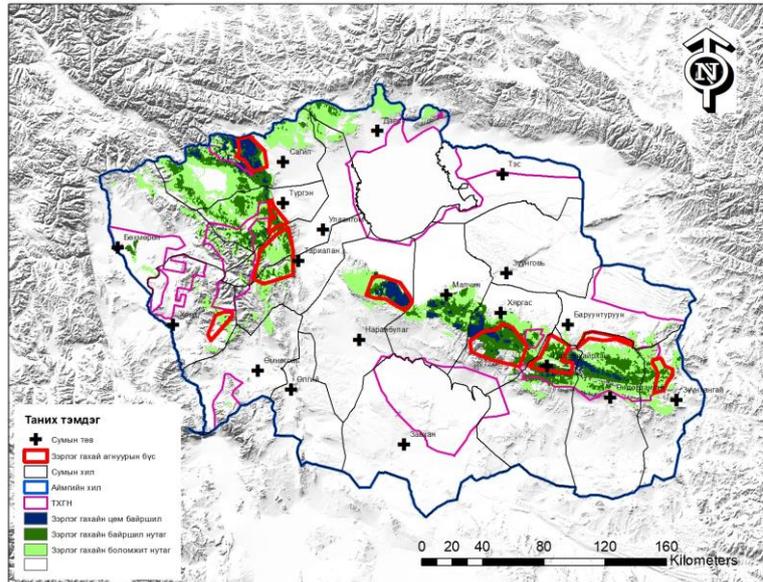
Ховд, Өмнөговь, Өлгий, Давст, Улаангом Тариалан сумдын агнуурын бүс нутаг байх агнах боломжтой.

*Халиун буга агнуурын бүс нутгийн санал.* Сүүлийн жилүүдэд тус аймгийн нутагт тоо толгой өсөж байгаа амьтан болох халиун буга нь **1118,1 км<sup>2</sup> нутагт байршил нутгийн 4,1 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар 2667±250 халиун буга** байх боломжтой.



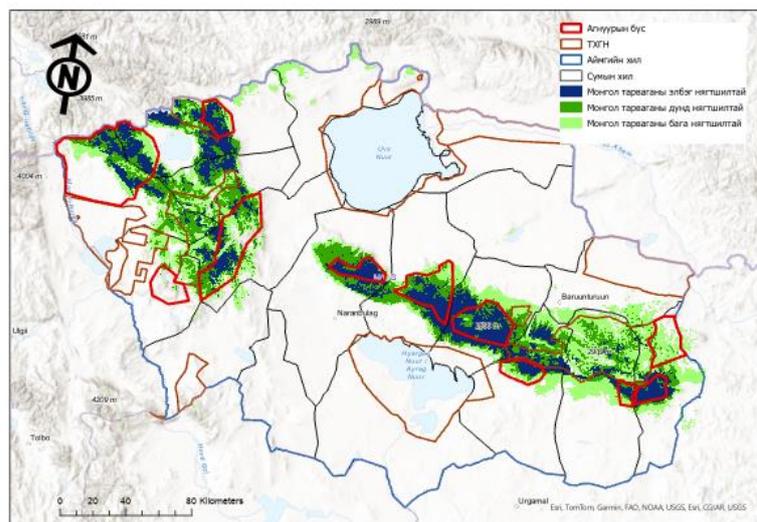
Сагил, Өмнөговь, Наранбулаг, Түргэн, Тариалан, Малчин, Хяргас, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай сумдын агнуурын бүс нутаг байх боломжтой.

**Зэрлэг гахай агнуурын бүс нутгийн санал.** Сүүлийн жилүүдэд тус аймгийн нутагт тоо толгой өсөж байгаа амьтан болох зэрлэг гахай нь **1131,7 км<sup>2</sup> нутагт байршил нутгийн 14,0 бодгаль ноогдох нягтшилтайгаар 1587±140 зэрлэг гахай** байх боломжтой.



Сагил, Ховд, Баруунтуруун, Өндөрхангай, Хяргас, Малчин, Цагаанхайрхан, Зүүнхангай сумдын агнуурын бүс нутаг дээр зэрлэг гахай байх боломжтой.

**Монгол тарвага агнуурын бүс нутгийн санал.** Увс аймгийн нутаг дэвсгэрт 214440.9 км<sup>2</sup> талбайд тарвага тархан байрших экологийн нөхцөлтэй бөгөөд хээрийн судалгаагаар 67787±1260 толгой монгол тарвага байх боломжтой.



Сагил, Бөхмөрөн, Ховд, Тариалан, Түргэн, Наранбулга, Хяргас, Малчин, Цагаанхайрхан, Өндөрхангай, Зүүнхангай сумдын агнуурын бүс нутаг байх боломжтой.

## VI БҮЛЭГ. АГНУУРЫН АМЬТДЫГ ХАМГААЛАХ, ЗОХИСТОЙ АШИГЛАХ МЕНЕЖМЕНТИЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

*Агнуурын ан амьтан.* Арьс, мах, эвэр толгой, заар болон бусад олзворын зүйлсийг ашиглах боломжтой, эртнээс агнаж заншсан буюу одоо агнаж буй, цаашид тоо толгой, нөөцийг нь нэмэгдүүлэх замаар ашиглаж болох, тус улсын нутаг дэвсгэрт түр юм уу байнга амьдардаг амьтдыг агнуурын ач холбогдолтой ан амьтан гэнэ. Агнуурын амьтдыг хамгаалах, зүй зохистой ашиглахтай холбогдсон харилцааг Ан агнуурын тухай Монгол улсын хуулиар зохицуулж байсан боловч 2012 оны 5 сарын 17-ны өдрөөс эхлэн энэхүү харилцаа Амьтны тухай хуулиар зохицуулагдах болжээ.

Уг хуулиар тархац нутаг хязгаарлагдмал, тоо толгойн хувьд цөөн боловч устаж үгүй болоход хараахан хүрээгүй, гэхдээ байгаль, цаг уурын нөлөө, хүний үйл ажиллагаатай холбоотой ямар нэгэн шалтгаанаар устан үгүй болж болзошгүй амьтдыг ховор амьтад гэж нэрлэнэ. Ховор амьтан гэдэг ойлголт ихэвчлэн тухайн нэгэн районы хувьд хамааралтай байдаг. Учир нь тодорхой нэг нутагт тоо толгойн хувьд цөөрч ховордсон амьтан нөгөө нэгэн нутагт элбэг байх тохиолдол олонтоо илэрнэ. Үүний зэрэгцээ дэлхий нийтэд ховордож тоо толгойн хувьд цөөрсөн амьтан ч бас бий.

Нэн ховор ан амьтанд байгалийн жамаар нөхөн сэргэх чадвар мөхөс, тархац хязгаарлагдмал, ашиглах нөөцгүй, устах аюулд орсон амьтан хамаарна. Нэн ховор амьтдын жагсаалтыг Монгол улсын Их хурал батална. Одоогоор 31 зүйл, салбар зүйл амьтныг нэн ховор амьтны жагсаалтанд бүртгэжээ. Нэн ховор амьтдыг байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын зөвшөөрлөөр судалгаа, шинжилгээний зориулалтаар агнаж, барьж болох бөгөөд бусад зориулалтаар агнах, барих, тэдгээрийн арьс, үс, бусад түүхий эдийг худалдахыг хориглодог.

Ховор ан амьтанд нөхөн сэргэх чадвар, тархац хязгаарлагдмал, нөөц багатай, устах аюулд орж болзошгүй ан амьтан хамаарна. Эдгээрийг зөвхөн тусгай зориулалтаар агнаж, барьж болох бөгөөд бусад зориулалтаар агнах, барихыг хориглоно. Ховор амьтны жагсаалтыг Монгол улсын Засгийн газраас 2012 онд 7-р тогтоолоор шинэчлэн баталсан бөгөөд үүнд 14 зүйл сүүн тэжээлтэн, 24 зүйл шувууг ховор амьтны жагсаалтанд оруулжээ.

Элбэг ан амьтанд нөхөн сэргэх чадвар сайтай, нөөц ихтэй, түгээмэл тархацтай ан амьтад хамаарна. Эдгээрийг үйлдвэрлэлийн, ахуйн болон тусгай зориулалтаар агнаж, барьж болно. Энэхүү элбэг ан амьтдыг агнахыг хориглох хугацааг шинэчлэн боловсруулсан Амьтны тухай хуульд нарийвчлан заасан.

## Хүснэгт 7. Увс аймгийн агнуурын голлох хөхтөн амьтдын зүйлийн бүрдэл

Зүйлийн нэр	Шинжлэх ухааны нэр	IUCN Red List (2006) Global category	Монгол Улсын ховор амьтны жагсаалт, 2007	Монгол улсын улаан ном, 2013	CITES I, II хавсралт	Улаан данс (2006)
<b>АЦ ТУРУУТНЫ БАГ-ARTIODACTYLA</b>						
Аргаль хонь	<i>Ovis ammon</i>	ЭМ	+	+	II	УБ
Янгир ямаа	<i>Capra sibirica</i>	АӨ	-	-	-	УБ
Халиун буга	<i>Cervus elaphus</i>	АӨ	+	+	-	УБа
Зэрлэг гахай	<i>Sus scrofa</i>	АӨ	-	-	-	ХБ
Бор гөрөөс	<i>Capreolus pygargus</i>	АӨ	-	-	-	АӨ
<b>МАХ ИДЭШТНИЙ БАГ-CARNIVORA</b>						
Саарал чоно	<i>Canis lupus</i>	АӨ	-	-	II	ХБ
Шар үнэг	<i>Vulpes vulpes</i>	АӨ	-	-	-	ХБ
Хярс үнэг	<i>Vulpes corsac</i>	АӨ	-	-	-	ХБ

**Агнуурын голлох амьтдын нөөц, ашиглаж болох тоо хэмжээ.** Увс аймгийн нутагт 2024 онд гүйцэтгэсэн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар агнуурын голлох 5 зүйл хөхтөн амьтны нөөцийн үнэлгээг шинэчлэн тогтоосон бөгөөд өмнөх судлаачдын тайлан, мэдээ хэрэглэхүүн, орон нутгийн иргэдийн аман судалгааны үр дүнд тулгуурлан популяцийн нөөцийг үнэлэн зүйл тус бүрээр доор танилцуулав.

## Хүснэгт 8. Увс аймгийн агнуурын голлох хөхтөн амьтдын нөөцийн үнэлгээ

Зүйлийн нэр	Шинжлэх ухааны нэр	Нөөц
Аргаль хонь	<i>Ovis ammon</i>	2670±271
Янгир ямаа	<i>Capra sibirica</i>	5929±211
Халиун буга	<i>Cervus elaphus</i>	2667±250
Бор гөрөөс	<i>Capreolus pygargus</i>	999±132
Зэрлэг гахай	<i>Sus scrofa</i>	1587±140
Саарал чоно	<i>Canis lupus</i>	2837±153
Шар үнэг	<i>Vulpes vulpes</i>	4252±165
Хярс үнэг	<i>Vulpes corsac</i>	2198±146

**Агнуурын нөөцийг зүй зохистой ашиглах арга хэмжээ**

Агнуурын нөөц баялгийг ашиглах үйл ажиллагааг агнуур зохион байгуулалтын ажлын тайланг үндэслэн иргэн, аж ахуйн нэгж байгаль орчны асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны байгууллагаас зөвшөөрөл авч зохих журмын дагуу эрхлэх хуулийн заалттай. Агнуур зохион байгуулалтын ажлын үндсэн зорилго бол иргэн, аж ахуйн нэгжид агнуурын нөөц бүхий тодорхой нутаг дэвсгэрийг эзэмшүүлж, ан амьтдыг хамгаалах,

өсгөн үржүүлэх иж бүрэн арга хэмжээг хэрэгжүүлэх замаар тоо толгойг нь нэмэгдүүлсэн тохиолдолд ашиглалтыг зөвшөөрөх зарчмыг мөрдөхөд оршино. Өөрөөр хэлбэл агнуур зүйн мэргэжлийн үйл ажиллагааны үр дүнд тухайн нутаг дэвсгэрийн ан амьтдын тоо толгойг өсгөж, жилийн нөхөн үржлийн хэмжээнээс хэтрүүлэлгүй агналтыг явуулна гэсэн үг юм.

Аймгийн хэмжээнд тусгай зориулалтаар олзворлож болох амьтдын тоо толгойг тогтоохдоо ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын судалгаагаар тогтоогдсон нөөц, эр амьтдын эзлэх хувь хэмжээ, жилийн бодит нөхөн үржихүйн чадавхи зэрэг үзүүлэлтийг харгалзан үзэж тогтоов.

*Хүснэгт 9. Увс аймгийн хэмжээнд агнаж, ашиглаж болох ан амьтад*

Зүйлийн нэр	Аргаль хонь
Нийт нөөц	2670
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Янгир ямаа
Нийт нөөц	5929
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Халиун буга
Нийт нөөц	2667
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Бор гөрөөс
Нийт нөөц	999
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Зэрлэг гахай
Нийт нөөц	1587
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Саарал чоно
Нийт нөөц	2837
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Шар үнэг
Нийт нөөц	4252
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	
Зүйлийн нэр	Хярс үнэг
Нийт нөөц	2198
Агнаж, ашиглах хэмжээ /%/	

*Агнуурын амьтдыг хамгаалах нийтлэг арга хэмжээ.* Увс аймгийн ховор болоод агнуурын ач холбогдолтой байршил нутагт орон нутгийн малчдын бүлэг нөхөрлөл олноор байгуулагдаж, тэдгээр нь улам бүр чадавхжуулан, тэдэнд тулгуурлан ан амьтныг хайрлан

хамгаалах, тэднийг өсгөн олшруулахад чиглэсэн биотехникийн арга хэмжээг хэрэгжүүлж буй нь үр дүнтэй, чухал ач холбогдолтой ажил болсоор байгаа билээ.

ОХУ болон бусад орнуудын туршлагаас үзэхэд агнуурын амьтдын тооллогыг жилд 2 удаа, ховор амьтдын тооллогыг жилд 1 удаа тогтмол явуулах нь зохистой гэсэн байна. Агнуурын бүс нутаг дахь аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахайны тооллогыг тодорхой давтамжтайгаар явуулах нь тэдний тоо толгойг жил бүр тогтмол хугацаанд хянан, өсөн нэмэгдэж байгаа, эсвэл хорогдож буй эсэхийг тодруулан цаашид тэдгээрийг хамгаалах арга хэмжээний тактикийг нарийн боловсруулахад тулгуур материал болно. Агнуурын болон ховор амьтдын тооллогыг тогтмол явуулах нэгдмэл систем боловсруулан мөрдөх нь Увс аймгийн агнуурын бүс нутгийн төлөв байдлыг хянахад чухал ач холбогдолтой.

Гантай зун, өвлийн улиралд өвс ногоо сөл шимгүй болох буюу цасанд дарагдаж идээшлэхэд хүндрэл үүсгэж туурайтан амьтдыг сульдэн доройтоход хүргэдэг. Ийм үед агнуурын чухал ач холбогдолтой туурайтан амьтдад нэмэгдэл тэжээл тавьж өгөх нь ан амьтны байршлыг тогтмолжуулж, тэдний популяцийн хэвийн өсөлтийг хангах гол хүчин зүйл болно.

Манай орны нөхцөлд аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахай зэрэг туурайтан амьтдад цас их унасан жил 1-р сараас 3-р сар хүртэлх хугацаанд нэмэгдэл тэжээл шаардлагатай. Агнуурын бүс нутгийн хэмжээнд 50 км<sup>2</sup> эдэлбэр нутагт хужир марааны цэг нэгээс доошгүй байхаар тооцоолон бий болгох нь зүйтэй.

Аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахай, саарал чоно зэрэг тус нутгийн агнуурын голлох амьтдын нөөцийг хамгаалах биотехникийн нэг арга нь хор хөнөөлтэй амьтдын тоо толгойг зохицуулах, хууль бус агналттай тэмцэл хийх явдал юм. Чоно, шилүүс, нохой зээх болон бусад том, дунд зэргийн махчин амьтад нь туурайтан амьтдын популяцид ихээхэн хор хөнөөл учруулах тул тэдгээрийн тоо толгойг зохицуулан хөнөөлийг нь багасгах зорилгоор агналтыг зохион байгуулж болох юм. Агнуурын хуулиар агнахыг хориглосон амьтдыг агнах, авлалтын хугацаа зөрчиж агнах зэрэг нь хууль бус анд тооцогдоно. Хууль бус агналт бол амьтны нөөцийг ашиглах буруу хэлбэр бөгөөд ялангуяа ховор амьтдыг устгаж болох аюултай. Иймд хууль бус ан хийгчидтэй төр, захиргаа олон нийтийн бүх байгууллага, иргэн бүр хатуу тэмцэл явуулбал зохино.

Агнуурын голлох амьтад болон бүс нутгийн хэмжээнд шинээр нутагшиж, тоо толгой, тархац нутаг нь тэлэх хандлагатай байгаа амьтдыг хамгаалах хамгийн үр дүнтэй арга нь ухуулга, сурталчилгааны ажил юм. Ховор болон агнуурын голлох амьтдыг зөв зохистой ашиглах хамгаалах, ховор амьтдыг өсгөн үржүүлэх талаар лекц, яриа бэлтгэн

аймаг, сум, багуудад тарааж бүх нийтийн хүртээл болгох, амьтны аймаг, ан агнуурын талаарх хууль тогтоомжийг нийтэд өргөн сурталчлах, ан амьтныг зөв авлах, ховор амьтдыг хамгаалах талаар зурагт хуудас хэвлэн тараах, зурагт самбар байгуулан сурталчлах, дээрх асуудлуудаар радио телевизийн нэвтрүүлэг явуулах, амьтны аймагтай зүй бусаар харьцах, хууль бус ан хийх зэргийг сурвалжлан нэвтрүүлж олон нийтийн жигшил төрүүлэх зэрэг олон талт ажлуудыг зохиож болно.

**Уулын туруутны хамгааллын менежментийн зарим асуудал.** Увс аймгийн нутагт тархан байршиж буй уулын туруутны хамгааллын менежментийн гол зорилго нь уг зүйлийн популяцид нөлөөлж буй хүчин зүйлүүд, нөлөөллийн хэм хэмжээг мониторингийн хэлбэрээр тогтоон, хамгаалалтын арга хэмжээг шинжлэх ухааны үндэстэй тогтвортой хэрэгжүүлэх, үүнд орон нутгийнхны оролцоог өргөжүүлэх сонирхлын болон эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх зэрэг цогц ажлууд хамрагдана.

Уулын туруутны тархац байршил нутгийг тогтворжуулах, тоо толгойг нэмэгдүүлэх биотехникийн арга хэмжээнд аж ахуйн ашигтай амьтдын тооллогыг тогтмол явуулж нөөцийг нь тодорхойлох, амьтдад нэмэгдэл тэжээл тавьж өгөх, хужир мараа бий болгох, амьтдыг цаг агаарын хүнд нөхцөлөөс хамгаалах, байгалийн ус задгайлах, хор хөнөөлтэй амьтдын тоо толгойг зохицуулан барьж байх зэрэг асуудлууд хамрагдах бөгөөд эдгээр арга хэмжээг тэдгээрийн цөм байршил нутагт тогтмол авч хэрэгжүүлэх шаардлагатай байна. Хяналтын чадавхыг сайжруулах чиглэлээр хяналтын тогтолцоог өөрчлөх (орон нутгийнханд хяналт тавих эрх олгох, хяналтын мэдээллийг төвлөрүүлэх), урамшууллын тогтолцоог бий болгох, хэрэгжүүлэх, уулын туруутны байршил нутагт малчдын нөхөрлөлийг байгуулах, хамгаалуулан хариуцуулах гэрээ байгуулах, малчдын нөхөрлөлүүдийн гишүүдийг мониторингийн арга зүйд сурган популяцийг хянах мэдээллийн гол эх үүсвэр болгох үйл ажиллагаа төлөвлөн хэрэгжүүлэх шаардлагатай. Бүс нутгийн уулын туруутны хамгаалалд төрийн болон төрийн бус бусад байгууллага, аж ахуйн нэгж, иргэд хуулиар олгогдсон эрх хэмжээнийхээ хүрээнд хамтран оролцох шаардлагатай.

### ДҮГНЭЛТ

- Увс аймгийн ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын хээрийн судалгааг 2024 оны 07 сарын 16-ноос 08 сарын 15 хүртэлх хугацаанд 811 хүн/хоног гүйцэтгэж, тус аймгийн ховор болон агнуурын ач холбогдолтой хөхтөн амьтдын тархац нутгийг хамруулан тэдгээрийн тархац байршил, тоо толгой, амьдрах орчин, бүс нутгийн нийгэм эдийн засгийн холбогдолтой анхдагч мэдээ хэрэглэхүүн цуглуулав.

- Увс аймгийн аргаль хонины тархац, байршил бүхий 2004 км<sup>2</sup> нутагт 2670±271 толгой аргаль хонь 1000 га-д 13,3 бодгаль ногдох нягтшилтайгаар тархан нутаглаж байна. Нийт 661 бодгалийг нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцаа нь угалз 26.9%, хомь 39.9%, төлөг 14.5%, хурга 18,6 % байна. Аргаль хонины төллөлтийн үзүүлэлт 46.5%, нөхөн төлжлийн үзүүлэлт 36.3%-тай байгаа нь эндхийн популяцийн биологийн бүтээгдэхүүн төлөрхөг чанар хэвийн, үржлийн бүх хээлтэгч бүрэн хээл авч, гарсан төл нь эсэн мэнд бүрэн бойжиж байгааг гэрчлэх үзүүлэлт мөн юм.
- Увс аймгийн янгир ямааны тархац, байршил бүхий 611.1 км<sup>2</sup> нутагт 5929±211 толгой янгир ямаа 1000 га-д 23,4 бодгаль ногдох нягтшилтайгаар тархан нутаглаж байна. Нийт 1007 бодгалийг нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцаа нь тэх 25,7%, эмэгж 40,0%, борлон 14,09%, ишиг 19,4% байна. Янгир ямааны төллөлтийн үзүүлэлт 48.3%, нөхөн төлжлийн үзүүлэлт 37.2%-тай байгаа нь эндхийн популяцийн биологийн бүтээгдэхүүн төлөрхөг чанар хэвийн, үржлийн бүх хээлтэгч бүрэн хээл авч, гарсан төл нь эсэн мэнд бүрэн бойжиж байгааг гэрчлэх үзүүлэлт мөн юм.
- Увс аймгийн нутагт 1118.1 км<sup>2</sup> нутагт 2667±250 толгой халиун буга 1000 га-д 4.1 бодгаль ногдох нягтшилтай байна. Нийт 71 сүргийн 1232 бодгаль үзэж нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг үзвэл 28.0% нь дайр, 52,2 % нь согоо, 19,8 % нь илий байсан. Төллөлтийн үзүүлэлт 37,9% байна. Эндхийн популяцийн биологийн бүтээгдэхүүн төлөрхөг чанар хэвийн байгааг гэрчлэх үзүүлэлт юм.
- Бор гөрөөс нь тус 620.6 км<sup>2</sup> нутагт 999±132 толгой бор гөрөөс 1000 га-д 16.0 бодгаль ногдох нягтшилтайгаар тархан байршиж байна. Нийт 222 бодгаль үзэж тэмдэглэн нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг үзвэл 31,1 % нь гур, 52,3 % нь зүр, 16,7 % нь янгуудай байна. Төллөлтийн үзүүлэлт 31.8% байгаа нь нь популяцын нөхөн үржихүйн бүтэц алдагдаагүй, төллөснөөс хойших хугацааны янзаганы мэнд үлдэлт хэвийн байгааг илтгэнэ.
- Увс аймгийн 1131.7 км<sup>2</sup> нутагт 1587±140 толгой зэрлэг гахай 1000 га-д 14.0 бодгаль ногдох нягтшилтай байна.
- Нийт 199 бодгаль үзэж тэмдэглэн нас хүйсээр нь тодорхойлсон байна. Сүргийн бүтцийн харьцааг 25.6 % нь бодон, 56.3 % нь мэгж, 18.1 % нь торой байна. Төллөлтийн үзүүлэлт 32.1% байгаа нь хэдийгээр популяцын нөхөн үржихүйн бүтэц алдагдаагүй сайн үзүүлэлт мөн боловч үр төлөрхөг амьтны хувьд популяцийн

нөхөн төлжлийг бүрдүүлэгч үржлийн сүргийн биологийн бүтээгдэхүүн торой цөөн байгааг илэрхийлэх үзүүлэлт юм.

- Монгол тарваганы тархац байршил бүхий 16 сумын нутагт харилцан адилгүй нягтшил бүхий 25136.9 км<sup>2</sup> сорилын талбайд **1647** бүлд хамрагдах **7114** бодгалийн нас хүйсийг ялган тодорхойлсон бөгөөд (61.3%) бие гүйцсэн, (13,9%) хотил, (24.7%) мөндөл байна. Увс аймгийн нутаг дэвсгэрт **214440.9 км<sup>2</sup> талбайд 67787±1260 толгой тарвага** байна.
- 2024 оны ерөнхий агнуур зохион байгуулалтаар **2837±153** толгой саарал чоно, **4252±165** толгой шар үнэг, **2198±146** толгой хярс үнэг байна.
- Монгол улсын Амьтны тухай хууль, түүнтэй нийцүүлэн гаргасан журамд заагдсанчлан тус аймгийн ховор болон агнуурын ач холбогдолтой аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга, бор гөрөөс, зэрлэг гахай, саарал чоно зэрэг амьтдын тархац нутагт нарийвчилсан судалгааг хийлгэн, ерөнхий агнуур зохион байгуулалтын тайлан, дүгнэлт мэдээг баталгаажуулсаны үндсэн дээр зүй зохистой ашиглалтыг явуулах боломжтой.

### САНАЛ, ЗӨВЛӨМЖ

- Тус аймгийн ховор болон агнуурын ач холбогдолтой амьтад өсөн нэмэгдэж байгаа нь сайшаалтай хэдий ч байгаль цаг уурын өөрчлөлт, хүний шууд болон дам нөлөөллөөс шалтгаалсан сөрөг нөлөөллүүд нэмэгдэх хандлагатай байна. Тухайлбал, уулын туруутны тархац нутагт гэрийн малд бэлчээр, задгай усаар шахагдах явдал газар авч, зарим газарт энэ нөлөөлөл тэдгээрийн хэвийн өсөлт үржилт, тоо толгойг хязгаарлах хүчин зүйл болж байна. Энэхүү нөхцөл байдлаас үүдэн элдэв өвчин эмгэг бэлчээр болон усаар дамжин гэрийн малаас зэрлэг амьтдад, зэрлэг амьтдаас гэрийн малд, түүгээр ч үл барам хүнд халдварлах боломж ихэссээр байна. Орон нутгийн иргэд, малчдад бэлчээрийн тогтвортой менежментийн талаар сайтар ойлгуулах ажил шаардлагатай байна.
- Байгаль хамгаалагчдыг, ажиглалтын, бүртгэх болон баримтжуулах техник хэрэгсэлээр хангах, (GPS, телескоп, зай тодорхойлогч, зургийн аппарат г.м) мониторингийн маршрутыг тогтоож өгөх шаардлагатай. Шинээр байгуулагдаж байгаа байгаль хамгаалах нөхөрлөлүүдийг аргачлал, зохион байгуулалтаар дэмжих. Зарим түүх, соёлын дурсгалт, байгалийн өвөрмөц тогтоцтой болон ховор амьтдын байршил зэрэг ач холбогдолтой, хойч үедээ харьцангуй бүрэн бүтнээр нь хүлээлгэн өгөх

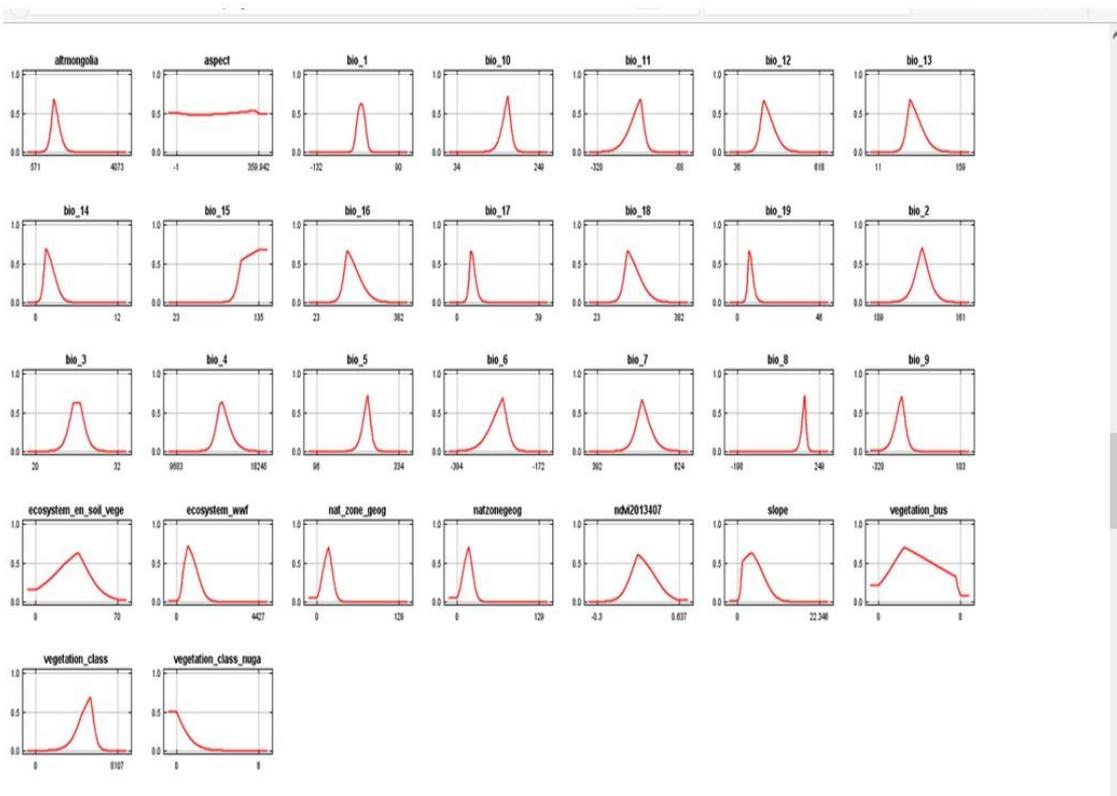
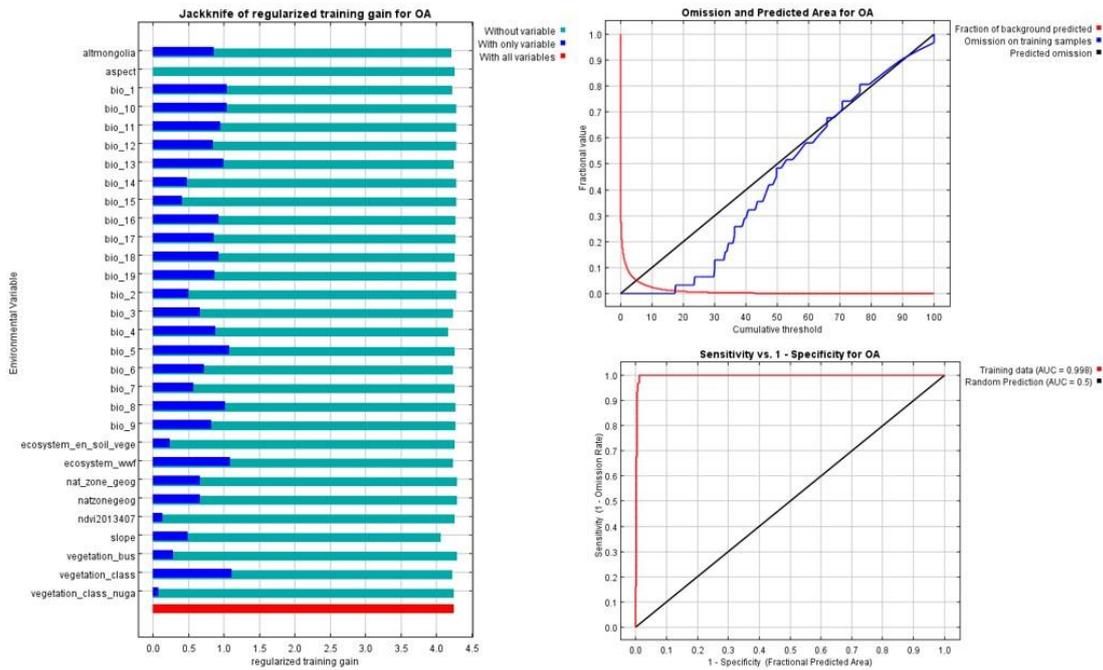
- шаардлагатай газар нутгийг орон нутгийн хамгаалалттай, улмаар улсын ТХГ-уудад хамруулах саналуудыг дэмжих хэрэгтэй байна.
- ❖ Ховор хөхтөн амьтдын байршил нутгийн онцлогийг харгалзан улирал бүрийн онцлогт тохирсон хамгаалалтын арга хэмжээ авах.
  - ❖ Ховор амьтад нутагладаг газруудад хужир, шүү мараа асгах зэргээр биотехникийн арга хэмжээ авч хэрэгжүүлж байгаа нутгийн иргэдийн бүлэг, ан амьтан хамгаалах нөхөрлөлийг байгуулан үйл ажиллагааг дэмжиж, санхүүгийн болон мэргэжлийн туслалцаа үзүүлэх, зөвлөгөө өгөх шаардлагатай байна.
  - ❖ Харин өвс, хужир тавьж өгч байршлыг тогтворжуулсны үндсэн дээр монголын болон гадаадын жуулчдад үзүүлэх ялангуяа сургуулийн хүүхдүүдэд сонирхуулахад хамгийн таатай нөхцөлд амархан үзэж болох мөн фото-сафари хэлбэрийн үйлчилгээ үзүүлдэг тусгай хамтлаг, эсвэл орон нутгийн иргэдэд түшиглэсэн нөхөрлөл хэлбэрээр зохион байгуулбал илүү үр дүнд хүрэх боломжтой.
  - ❖ Орон нутгийн засаг захиргааны нэгж бүрээр эсвэл хамтран мал услах боломжгүйн улмаас малын бэлчээрт ашигладаггүй нутгийг ховор хөхтөн амьтад ялангуяа аргаль хонь, янгир ямаа, халиун буга зэрэг амьтдыг тогтвортой байршуулах нэг боломж нь нарны энергиэр ажилладаг худаг гаргаж зөвхөн зэрлэг амьтдад зориулах.
  - ❖ Увс аймгийн ховор амьтдыг хамгаалах ажилд байгаль орчны төрийн бус байгууллага (мэргэжлийн байх), нутгийн иргэдийн сайн дурын нөхөрлөл, хэсэг байгуулж, тэдгээрт хандсан мэргэжлийн сургалт явуулсны үндсэн дээр байгаль орчныг хамгаалах, нөхөн сэргээх, дүйцүүлэн хамгаалах тодорхой ажлуудыг гэрээгээр гүйцэтгүүлж байх.
  - ❖ Ахуйн зориулалтаар агнах амьтадыг зүйл тус бүрээр нь засаг захиргааны нэгж бүрээр агнуурын бүс нутаг тогтоож, агнах хугацаа, зөвшөөрөгдсөн тоо хэмжээг баримталж байгаад хяналт тавьж ажиллах.
  - ❖ Агнуурын бүс нутгуудад тэр нутагт байнга оршин суудаг нутгийн иргэдийг хамарсан нөхөрлөл байгуулж, мэргэжлийн байгууллагуудтай хамтран агнах амьтдын тоо толгойг тогтоож төрийн захиргааны байгууллагуудад санал болгож байх.

### АШИГЛАСАН БҮТЭЭЛ

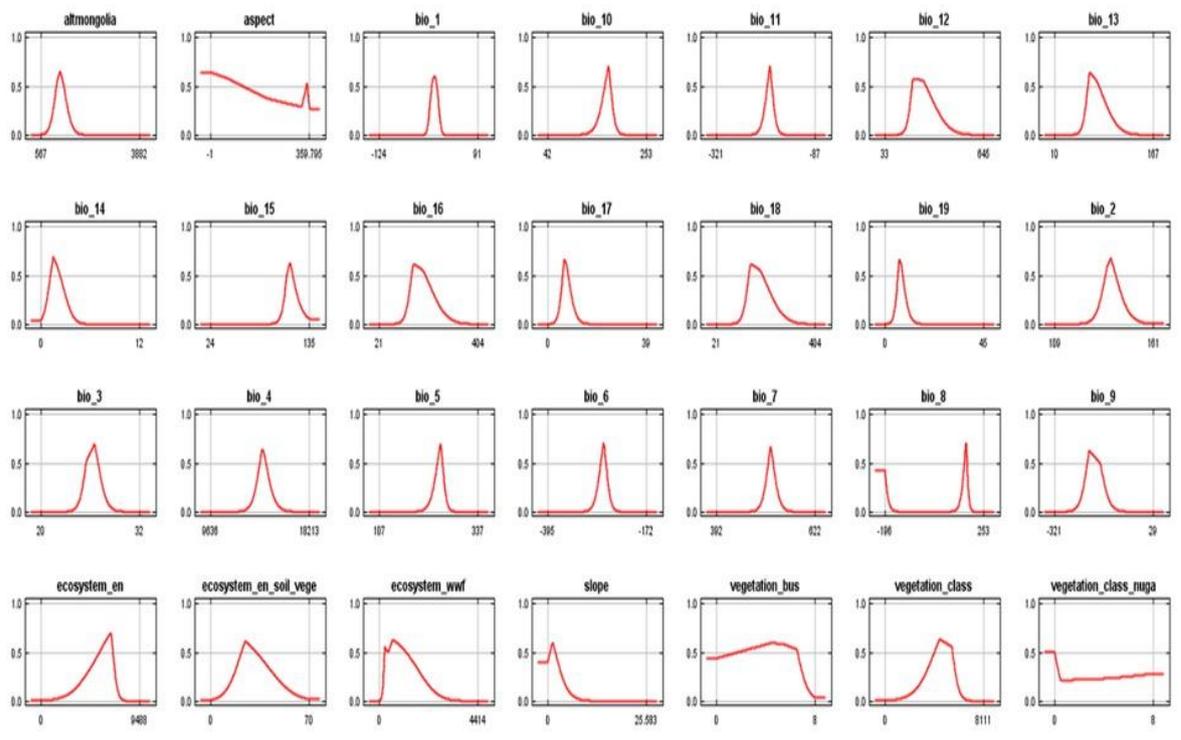
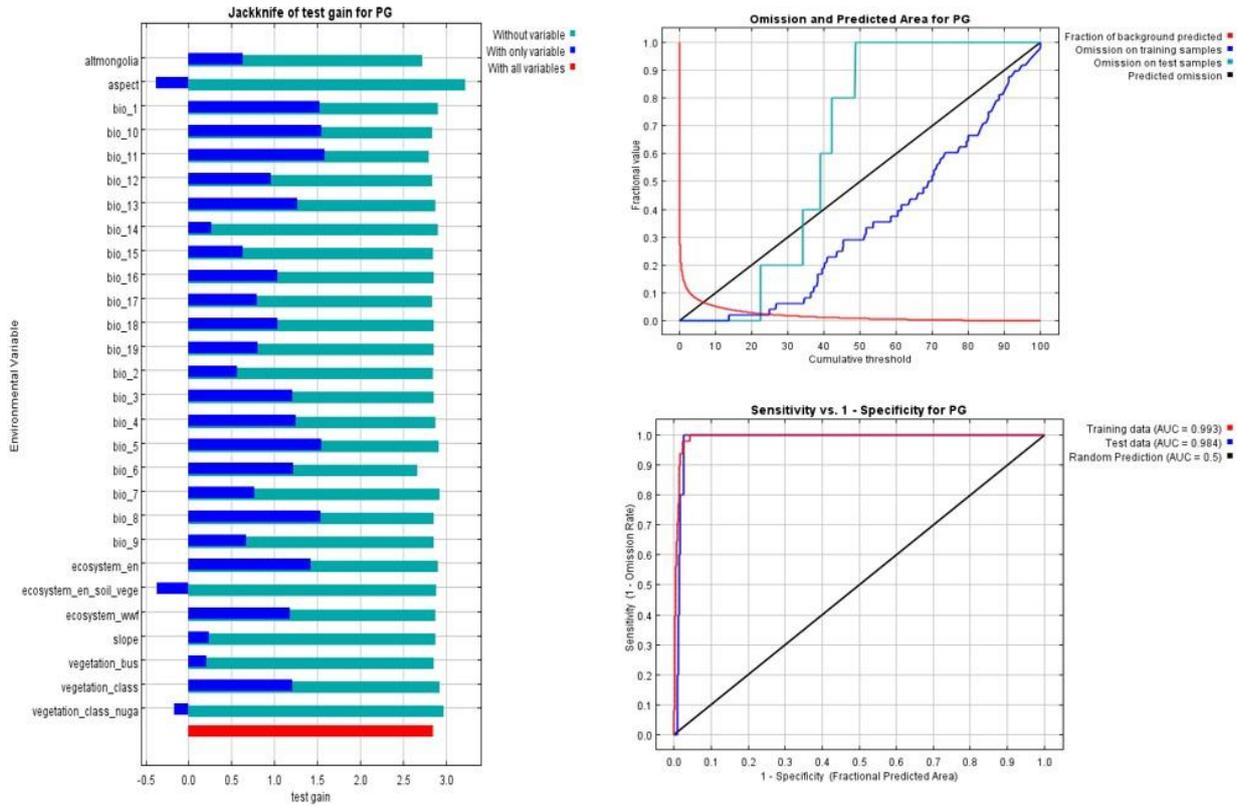
1. Амгаланбаатар.С, Рыдинг.Р, Дуламцэрэн.С, Онон.Ё, Түмэнцэцэг .Ш, Батсүх.Н, 2002, “Монгол орны аргаль хонины тархцыг (*Ovis ammon* L., 1758) газар зүйн мэдээллийн систем ашиглан үндэслэсэн дүн” Биологийн хүрээлэнгийн эрдэм шинжилгээний бүтээл, №24, хуудас 26-34.

2. Аргаль хонины нэгдсэн тооллогын тайлан. 2001. ШУА, Биологийн хүрээлэн, Хөхтний экологийн лаборатори, Улаанбаатар.
3. Байгаль орчны тухай Монгол улсын хуулиуд Улаанбаатар, 1999.
4. Байгаль Орчны төлөв байдлын тайлан. БОАЖЯам. Улаанбаатар, 2007.
5. Банников А.Г. 1954. *Млекопитающие Монгольской Народной Республики*. Изд-во АН СССР, Москва.
6. монголии. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата биологических наук. Улаанбаатар. 1-26.
7. Дуламцэрэн С. 1970. *Монгол орны хөхтөн амьтан тодорхойлох бичиг*. ШУА-ийн хэвлэл. Улаанбаатар.
8. Луцкеина А.А., В.М. Неронов, Г.Н. Огуреева, А.Л. Соколова. 1986. Распространение, экология, охрана и рациональное использование дзерена в МНР. *Бюлл. Моск. Об-ва Испытателей Природы. Отд. Биол.* 91(5): 73-82.
9. Монгол улсын Ан агнуурын тухай хууль. 1995. Улаанбаатар.
10. Монгол улсын улаан ном. (Ер. Ред. Ц. Шийрэвдамба). Улаанбаатар, 1997. 388 х.
11. Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан данс С.Дуламцэрэн, J.E.M.Baillie, Н.Батсайхан, Р.Самъяа, M.Stubbe. Улаанбаатар, 2005.
12. Монгол орны биологийн төрөл зүйлийг хамгаалах чадавхийн үнэлгээ. 2003. Төслийн хураангуй тайлан. Улаанбаатар.
13. Монгол орны уулын туруутны нөөцийн үнэлгээ, Улаанбаатар, 2009, Судалгааны ажлын тайлан, ШУА, Биологийн хүрээлэн, Хөхтний экологийн лаборатори
14. Монгол Улсын Засгийн Газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр (ИХ-ын 2000 оны 33-р тогтоолын хавсралт)
15. CITES- Зэрлэг Амьтан ба Ургамлын Аймгийн Ховордсон Зүйлийг Олон Улсын Хэмжээнд Худалдаалах Тухай Конвенц. 2001. Улаанбаатар.
16. Andrew Sih 2002. Effects of ecological interactions forager Diets competition, Predation risk, parasitism and behavior.
17. Burkham K. P., D. R. Anderson, J. L. Laake. 1980. *Estimation of density from line transect sampling of biological populations*. Wildlife Monographs 72: 1-202.
18. Scharf Katie and S.Enkbold. 2002. Hunting in Eastern Mongolia. The Challenge of Wildlife Management in a Post-Socialist Country. Case study report. UNDP/GEF/Eastern Steppe Biodiversity Project
19. Рич Харрис, Уулын туруутны нөөцийг үнэлэх арга зүй, Монтанагийн их сургууль. 2009 он.

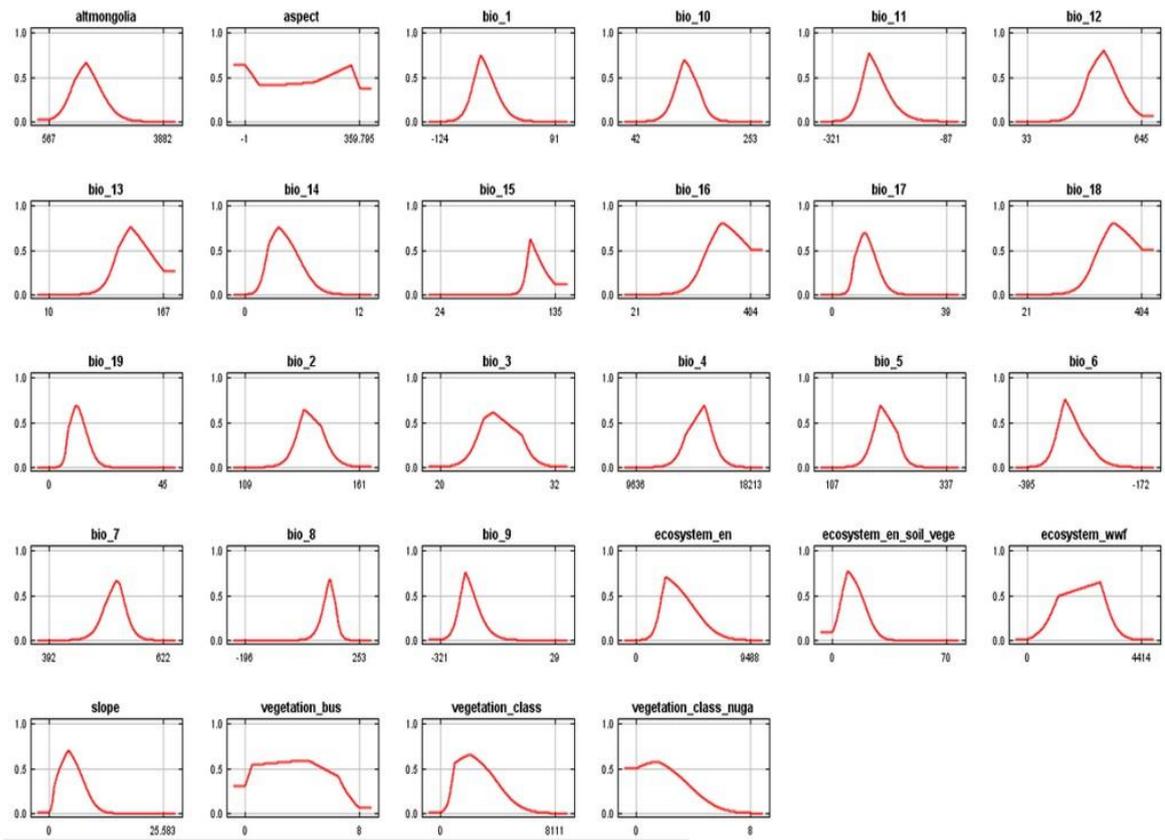
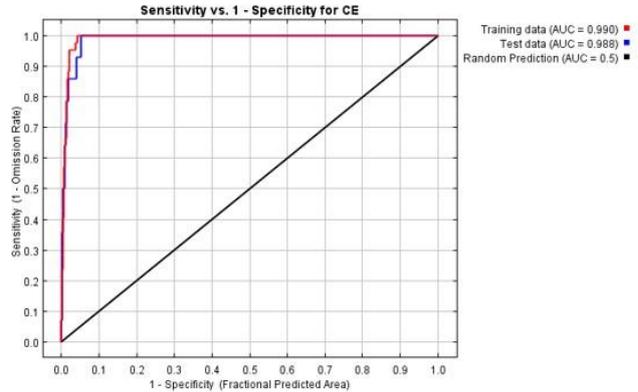
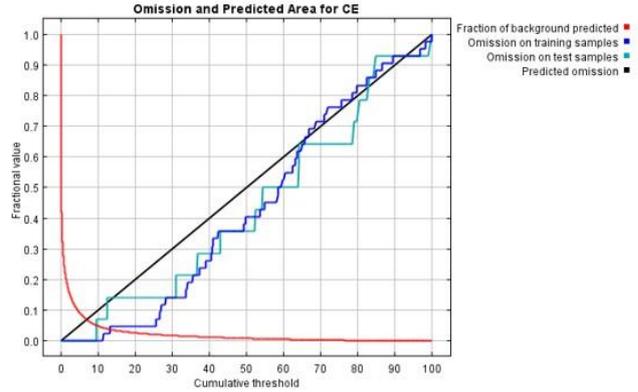
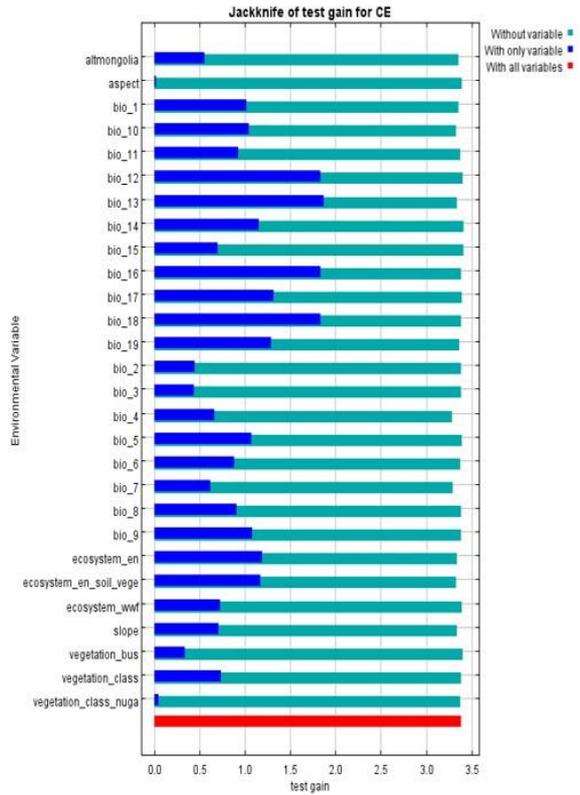
АРГАЛЬ ХОНИНЫ АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД



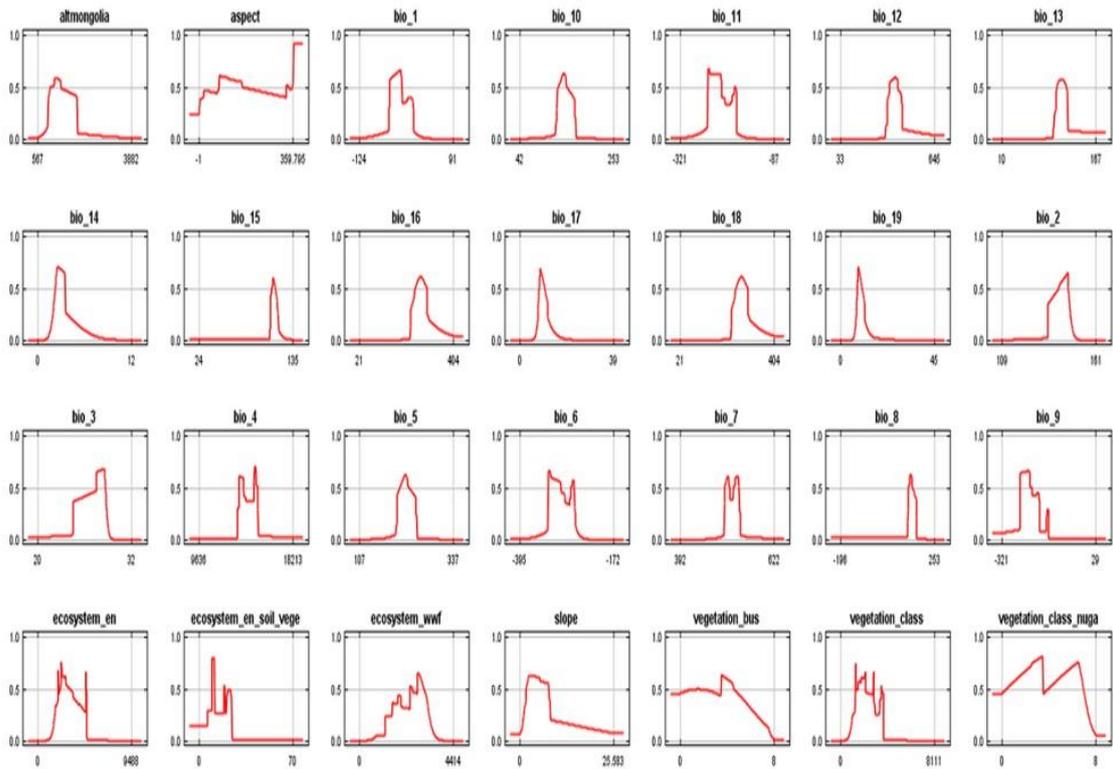
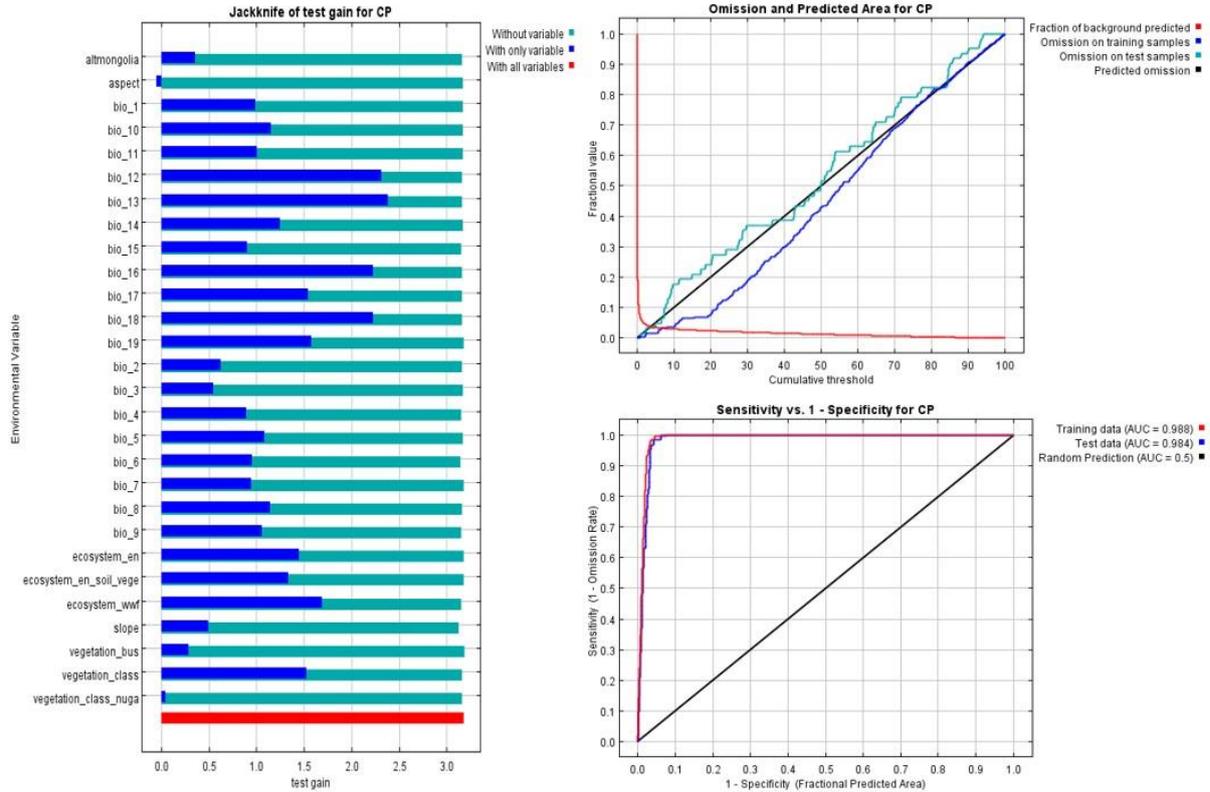
ЯНГИР ЯМААНЫ АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД



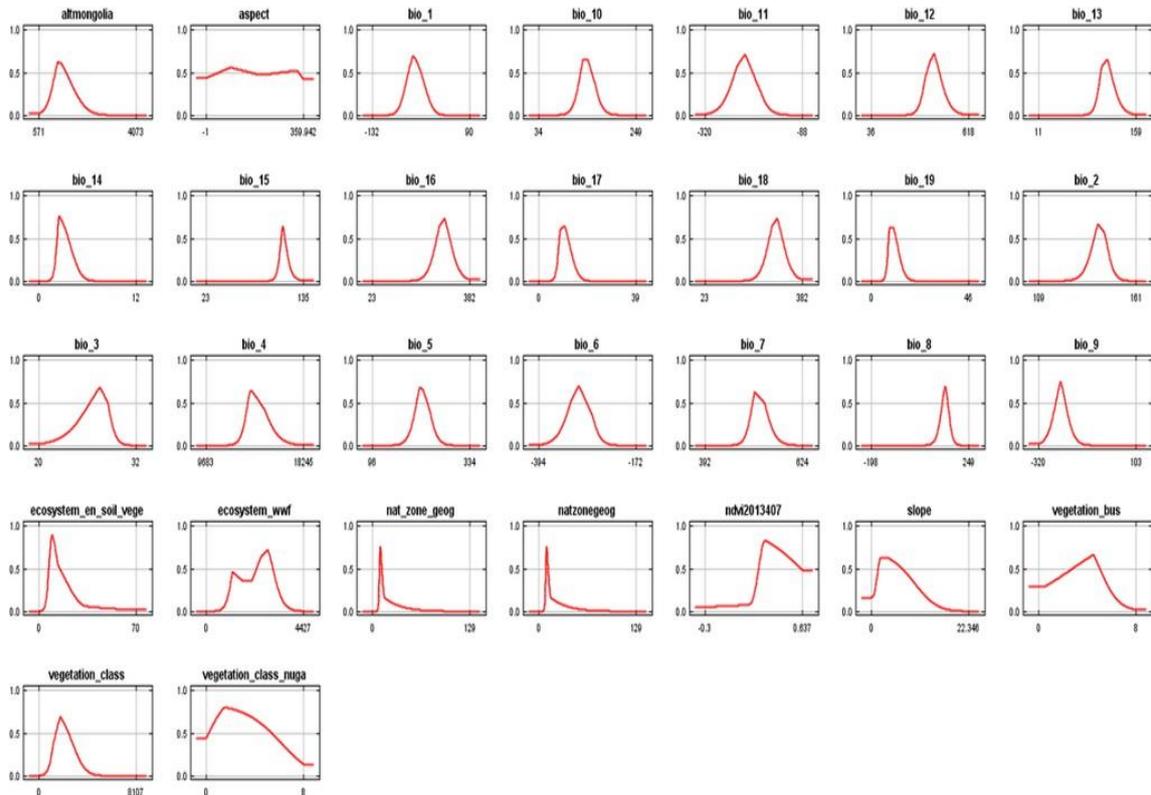
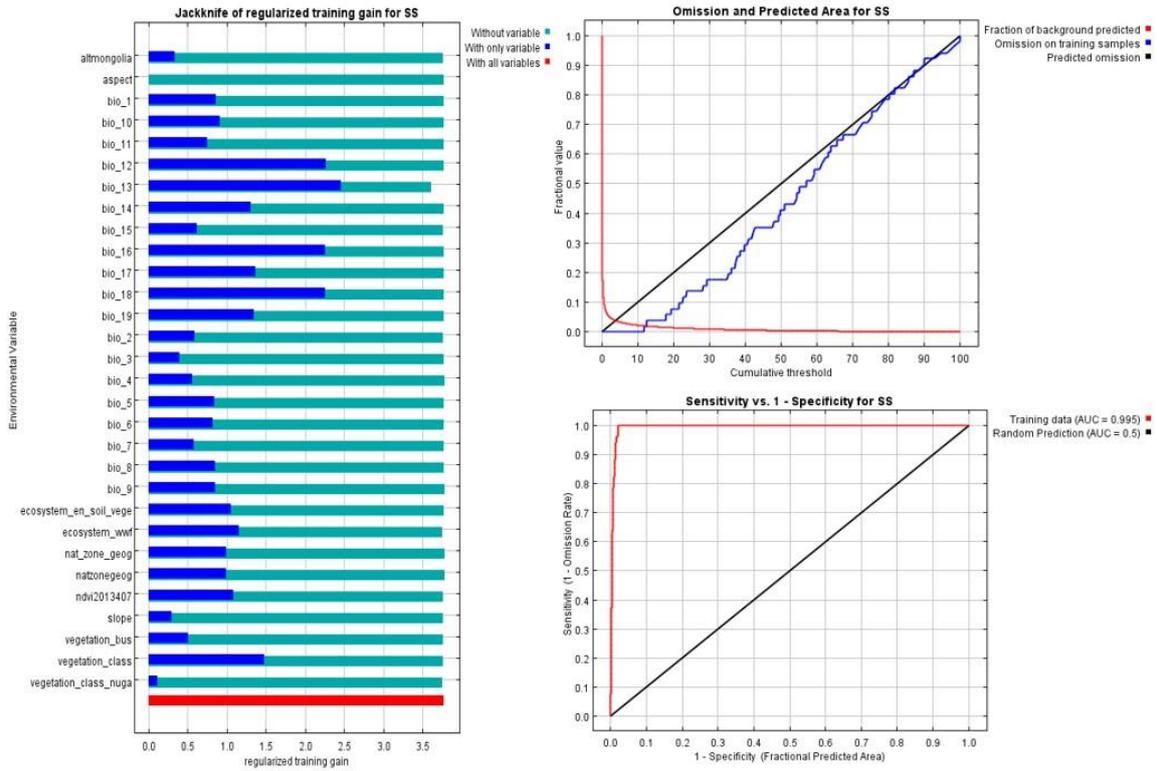
ХАЛИУН БУТГЫН АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД



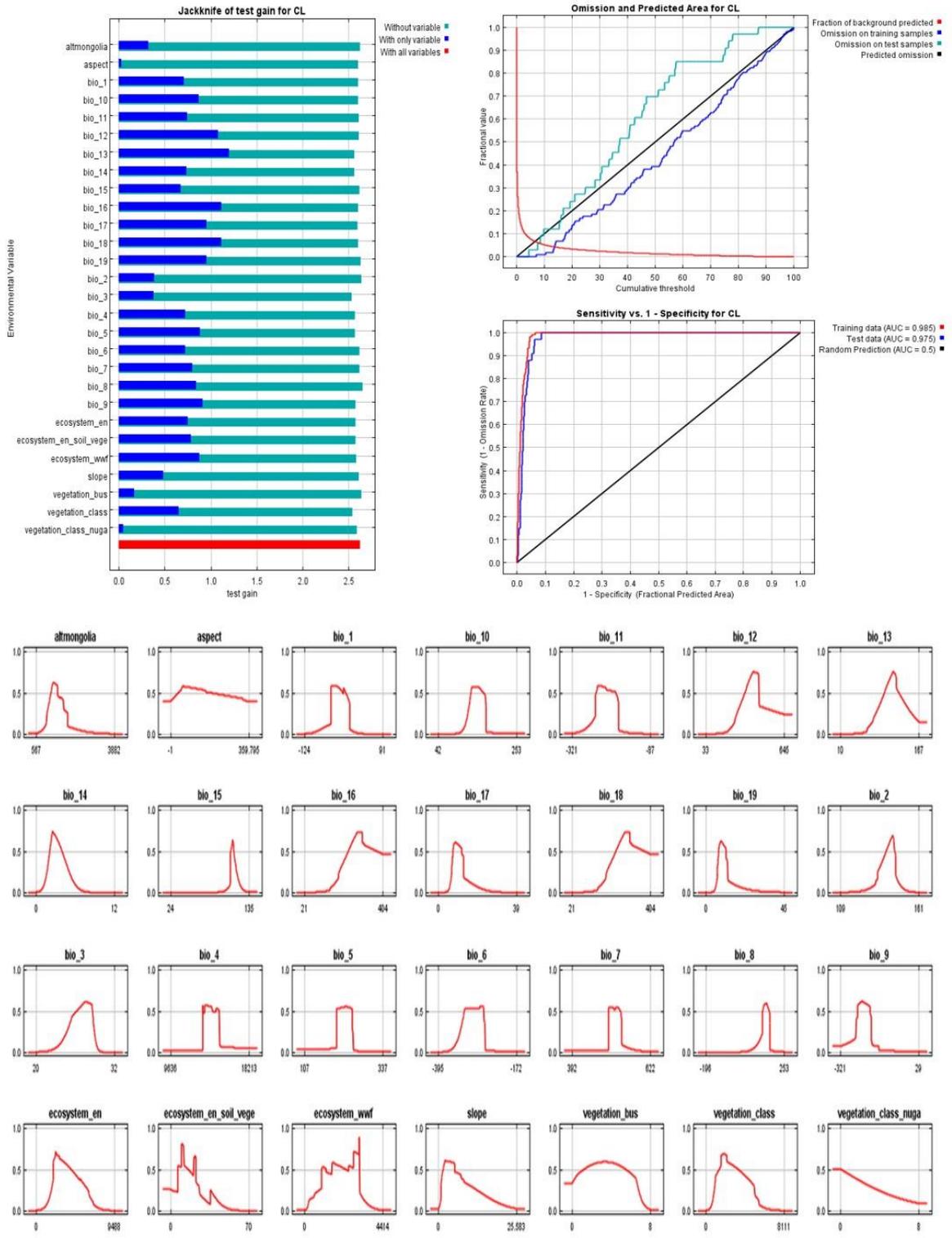
**БОР ГӨРӨӨСНИЙ АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД**



ЗЭРЛЭГ ГАХАЙНЫ АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД



СААРАЛ ЧОНЫН АМЬДРАХ ОРЧНЫ ЗАГВАРТ АШИГЛАГДСАН ХУВЬСАГЧУУД



*ЗУРГИЙН ЦОМГООС*



